

Andrzej Rykała
(Katedra Geografii Politycznej
i Studiów Regionalnych UŁ)

Żydowski Instytut Historyczny jako instytut i stowarzyszenie.

Profil działalności i sytuacja prawna instytucji w kontekście ich wzajemnych relacji

1. Wstęp. Cel opracowania i baza źródłowa

W pierwszych latach po drugiej wojnie (1945–1950) Żydzi byli jedyną mniejszością narodową w Polsce, która w celu odbudowy podstaw biologicznej i materialnej egzystencji, ochrony własnej kultury, a nawet wyrażania szerokiego spektrum koncepcji politycznych, stworzyła pewną formę autonomii instytucjonalnej. Zgoda na tę względną niezależność środowiska żydowskiego ze strony władz państwowych – dążących do budowy jednolitego narodowościowo i wolnego od wpływów religii społeczeństwa – miała złożone przyczyny, osadzone zarówno w dynamice zmian geopolitycznych (dokonujących się zwłaszcza na Bliskim Wschodzie), jak i w specyfice przeobrażeń ustrojowych zachodzących w kraju. W wielotorowość autonomicznych poczynań środowiska żydowskiego w Polsce od samego początku wpisana została działalność naukowo-badawcza.

Ze względu na moment dziejowy, prymarna rola w podejmowaniu badań poświęconych problematyce żydowskiej przypadła naukom historycznym. Tragiczne losy polskich Żydów w czasie drugiej wojny światowej wymagały bowiem należycie opracowanych świadectw z tego okresu. Zebranie materiałów źródłowych, dokumentujących wojenną historię ludności żydowskiej, miało dostarczyć dowodów w procesach sądowych toczonych przeciwko zbrodniarzom wojennym oraz posłużyć do opracowania dziejów hitlerowskiej okupacji ziem polskich. W celu gromadzenia, inwentaryzacji, opracowywania i redagowania materiałów dokumentujących doświadczenia wojenne polskich Żydów powołana została w 1944 r. Centralna Żydowska Komisja Historyczna (CŻKH), przekształcona po trzech latach w Żydowski Instytut Historyczny (ŻIH). W rezultacie poszukiwań dla niego odpowiedniej formy prawno-organizacyjnej, w 1950 r. zainicjowało działalność Stowarzyszenie Żydowski Instytut Historyczny.

Celem opracowania jest analiza historyczna profilu działalności i sytuacji prawnej instytucji reprezentujących Żydowski Instytut Historyczny (tj. Instytutu i Stowarzyszenia), w kontekście występujących między nimi relacji.

Do realizacji celu wykorzystano obszerny materiał źródłowy, pozyskany w toku kwerendy w następujących instytucjach: Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH), Archiwum Akt Nowych (AAN), Archiwum Państwowym w Łodzi (APŁ), Archiwum Polskiej Akademii Nauk (APAN), Archiwum Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce (ATSKŻ) i Archiwum Stowarzyszenia Żydowski Instytut Historyczny (ASŻIH).

Dążąc do przezwyciężenia wątpliwości wynikających z oceny wiarygodności niektórych materiałów archiwalnych (głównie z powodu występujących w nich luk), informacje w nich zawarte konfrontowano z przetworzonym materiałem źródłowym zawartym w literaturze przedmiotu¹ i pracach monograficznych poświęconych powojennej historii Żydów w Polsce².

2. U genezy Żydowskiego Instytutu Historycznego – Centralna Żydowska Komisja Historyczna

Centralna Żydowska Komisja Historyczna (CŻKH) ukonstytuowała się 29 sierpnia 1944 r.³ w Lublinie, jako Komisja Historyczna przy miejscowym Komitecie Żydowskim, będącym instytucjonalnym przedstawicielstwem Żydów ocalałych z Zagłady na terenach opuszczonych przez wycofujące się wojska niemieckie⁴. Na zebraniu założycielskim, odbytym 28 grudnia 1944 r., Komisja przyjęła nazwę „CŻKH”, a jej dyrektorem został historyk, dr Filip Friedman. Pod zmienionym szyldem (jako sekcja) kontynuowała działalność przy Centralnym

¹ N. Grüss, *Rok pracy Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej*, Łódź 1946; M. Horn, *Działalność Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce w latach 1944–1979*, [w:] *35 lat działalności Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce Ludowej*, Warszawa 1980; tenże, *Działalność naukowa i wydawnicza Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej przy CKŻWP i Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce w latach 1945–1950*, „Biuletyn ŻIH” 1985, nr 1–2, s. 123–132;

² G. Berendt, *Życie żydowskie w Polsce w latach 1950–1956. Z dziejów Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce*, Gdańsk 2006; A. Grabski, *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce (1944–1949)*, Warszawa 2004; tenże, M. Pisarski, A. Stankowski, *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 roku*, Warszawa 1997; L. Olejnik, *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944–1960*, Łódź 2003; A. Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej w Polsce po drugiej wojnie światowej*, Łódź 2007.

³ AŻIH, Zbiór Korespondencji (ZK). Pismo dyrektora ŻIH, B. Marka, do Ministra Handlu Wewnętrznego, z 19 października 1950 r.

⁴ Na początku września 1944 r. spisano pierwsze, wojenne relacje Żydów, które pozyskano dzięki specjalnie w tym celu przygotowanej ankiecie.

Komitecie Żydów w Polsce (do lutego 1945 r. Tymczasowym Centralnym Komitecie Żydów w Polsce), który powstał na bazie terenowych („wojewódzkich” i „okręgowych”) Komitetów Żydowskich⁵. Centralny Komitet stał się największą, w dużym stopniu autonomiczną organizacją polskich Żydów, dążącą do reprezentowania ich w charakterze monopolisty w stosunkach z polskim rządem i zagranicą. Głównym celem tego stowarzyszenia⁶ była pomoc ludności żydowskiej w zaadaptowaniu się do powojennych warunków w Polsce. W zakres swoich kompetencji, obok opieki społecznej nad ludnością żydowską, organizowania dla niej różnych form działalności gospodarczej, służby zdrowia, a nawet zaspokajania religijnych potrzeb wyznawców judaizmu, Komitet włączył krzewienie szeroko rozumianej kultury żydowskiej, którego jednym z filarów stały się badania naukowe.

W grudniu 1944 r. Komisja Historyczna przystąpiła do zabezpieczania i gromadzenia wszelkich dokumentów i materiałów historycznych, które pozwoliłyby odtworzyć najtragiczniejszą kartę w dziejach narodu żydowskiego⁷. Wycofywanie się wojsk niemieckich z kolejnych ziem polskich odsłaniało przerażające ślady zbrodni na ludności żydowskiej:

„W historii niemieckich bestialstw ostatniej wojny stanowi martyrologia żydowska rozdział szczególny, przewyższający swym tragizmem wszystkie inne potworności. [...] Tu bowiem można z całą jaskrawością zaobserwować do jakich otchłani upodlenia i barbarzyństwa stoczyła się <<Trzecia Rzesza>>. W walce z Żydami obnażył hitleryzm całą swoją istotę, prawdziwe oblicze nienasyconej krwiożerczej bestii”⁸.

Potrzeba udokumentowania rozmiaru tej tragedii i „poinformowania opinii świata” przyczyniły się do powstania przy Wojewódzkich Komitetach Żydowskich Wojewódzkich

⁵ Powołanie Centralnej Komisji Historycznej (CKH) zapowiadał okólnik nr 2 Referatu Historycznego TCKŻP z listopada 1944 r. Centralna Żydowska Komisja Historyczna powstała z inicjatywy CKŻP i Związku Literatów, Dziennikarzy i Artystów Żydowskich w Polsce. Por. AŻIH, CŻKH, sygn. 303/XX/38. Cele i zadania CŻKH w Polsce opracowane przez jej dyrektora, F. Friedmana.

⁶ Stowarzyszenie pod nazwą „Centralny Komitet Żydów w Polsce” z siedzibą w Warszawie zostało wpisane do Rejestru Stowarzyszeń i Związków (nr 95) na mocy postanowienia Prezydenta m. st. Warszawy z 29 maja 1946 r. Por. „Monitor Polski. Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej”, z 22 maja 1947 r.

⁷ AŻIH, CŻKH, sygn. 303/XX/37. Sprawozdanie dyrektora CŻKH, F. Friedmana.

⁸ AŻIH, CŻKH, sygn. 303/XX/38. Cele i zadania CŻKH w Polsce opracowane przez jej dyrektora, F. Friedmana.

Żydowskich Komisji Historycznych (oddziałów CŻKH)⁹. Działalność oddziały te mogły rozwinąć jednak dopiero wraz z opuszczeniem ziem polskich przez wojska niemieckie.

W okresie powoływania (Centralnej) Komisji Historycznej zakładano również utworzyć Żydowski Naukowy Instytut Historyczny, z siedzibą w „stolicy Państwa polskiego”. Celem Instytutu – zgodnie z nazwą – miało być „prowadzenie badań naukowych nad historią Żydów w Polsce oraz krzewienie i popularyzacja żydowskiej wiedzy historycznej”, „głównym celem aktualnych prac” natomiast – „zbadanie całokształtu procesu zagłady żydostwa w okresie okupacji niemieckiej, opracowanie i opublikowanie tego materiału”¹⁰. Zakładano, że Instytut będzie zależny od „Centralnej Komisji Historycznej”. To w jej gestii miało pozostać mianowanie dyrektora placówki. Profil działalności Instytutu kształtować miały natomiast CKŻP i Związek Literatów, Dziennikarzy i Artystów Żydowskich w Polsce (ZLDiAŻ). Przy Instytucie planowano bowiem powołać Kuratorium – „równoznaczne z Centralną Komisją Historyczną” – składające się z osób delegowanych przez Komitet i Związek. W zakres kompetencji tego organu wpisano wyrażanie opinii „w sprawach wyniku prac dokonanych oraz planów dalszego rozwoju Instytutu”, a także zatwierdzanie budżetu oraz uchwalanie statutu i regulaminu¹¹. Plany o powołaniu Instytutu rodziły się prawdopodobnie równoległe do prac nad formowaniem CKŻP, ponieważ za podstawę finansowania placówki przyjmowano dotacje z funduszy państwowych i społecznych, subwencje oraz legaty, nie zaś środki pochodzące od Komitetu. Instytut stanowić miał „podstawę dla utworzenia w przyszłości Żydowskiego Towarzystwa Naukowego zrzeszającego w swych ramach badaczy żydowskich z rozmaitych dziedzin wiedzy”¹².

Choć Historyczny Instytut Naukowy, jak wynika z materiałów źródłowych, zainicjował działalność, to jednak nie przybrał formy odrębnej agendy¹³. Nie stworzył również,

⁹ We wspomnianym okólniku nr 2 ogłoszono powołanie „w każdym komitecie wojewódzkim WŻKH”, mającej za cel zebranie „materiałów napływających od poszczególnych korespondentów”. Pierwotnie działania agend, jakimi były WKŻ, skoncentrowały się na gromadzeniu świadectw zbrodni na ziemiach wyzwolonych (m. in. w obozach zagłady w Sobiborze, Majdanku i Treblince). Wraz z upływem czasu, znacznym wyzwaniem kolejnych ziem, w zakres badań komisji weszły inne zagadnienia (gett, martyrologii dzieci, ruchu oporu, ocalonych po tzw. aryjskiej stronie) Por. M. Natkowska, *Inwentarz Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce (1944–1947)*, Warszawa 2006 (maszynopis), s. 2.

¹⁰ AŻIH, CŻKH, sygn. 303/XX/5. Statut Żydowskiego Naukowego Instytutu Historycznego.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ AŻIH, CŻKH, sygn. 303/XX/38. Cele i zadania CŻKH opracowane przez jej dyrektora, F. Friedmana. W sprawozdaniu z działalności CKŻH, F. Friedman stwierdził, że „Oprócz Centralnej Żydowskiej Komisji

nakreślonej w planach, struktury wewnętrznej. Można przyjąć, że jego niesformalizowaną działalność wyznaczał zakres realizowanych zadań: systematyzowanie i naukowe opracowywanie materiału zebranego przez CŻKH, a także sprawowanie „fachowego kierownictwa” nad tymi zbiorami. „Dookoła Instytutu – jak stwierdzał F. Friedman – zgromadziły się najpoważniejsze żydowskie siły naukowe pozostałe przy życiu”¹⁴. „Instytut” należałoby więc utożsamiać z tym zespołem pracowników CŻKH, który skoncentrował swoją aktywność na pracy naukowo-badawczej¹⁵.

Pewną stabilizację CŻKH osiągnęła po przeniesieniu siedziby, w lutym 1945 r., do Łodzi – największego z najmniej zniszczonych miast polskich, będącego tuż po wojnie centrum życia społeczności żydowskiej. Łódź od początku traktowano jednak jako siedzibę tymczasową, dając temu wyraz w statucie CŻKH, w którym zapisano, że „Siedzibą Komisji będzie stolica państwa Polskiego – Warszawa”¹⁶. Swoją działalność „w terenie” Komisja prowadziła poprzez sieć regionalnych komisji historycznych: wojewódzkich (w Białymstoku, Gdańsku, Katowicach, Krakowie, Lublinie, Łodzi, Warszawie i Wrocławiu) oraz lokalnych (oprócz wymienionych miast, również w Bielsku, Częstochowie, Kielcach, Kutnie, Piotrkowie Trybunalskim, Przemyślu, Radomiu, Tarnowie, Włocławku i innych). W przypadku braku możliwości powołania regionalnych komisji, zbieraniem informacji (głównie w mniejszych miastach) zajmowali się korespondenci CŻKH¹⁷. Wyniki swoich ustaleń przesyłali do regionalnych oddziałów (np. WKŻH w Katowicach miał wysłanników w Będzinie, Bielsku, Gliwicach i Sosnowcu)¹⁸. Należy podkreślić, że nomenklatura, którą stosowano wobec korespondentów (opłacanych za nadesłany materiał) nie była ujednoczona (posługiwano się na ich określenie zarówno danymi personalnymi, jak i konkretnymi

Historycznej stworzyliśmy Historyczny Instytut Naukowy”. Por. AŻIH, CŻKH, sygn. 303/XX/37. Sprawozdanie dyrektora CŻKH, F. Friedmana.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Z przeprowadzonych czynności rewizyjno-lustracyjnych wynikało, że z 33 pracowników CŻKH (ustalonych na podstawie listy płac), 14 należało do „Instytutu naukowego”, natomiast pozostali – do CKH. Por. AŻIH, CŻKH, sygn. 303/XX/95. Sprawozdanie z rewizji i lustracji ksiąg w CKH w lipcu 1945 r.

¹⁶ AŻIH, CŻKH, sygn. 303/XX/3. Statut CŻKH przy CKŻP. Niemal rok po przeniesieniu do Łodzi (6 lutego 1947 r.), CŻKH wystąpiła z oficjalną prośbą o zarejestrowanie do Starostwa Grodzkiego-Śródmiejskiego. Por. AŻIH, CŻKH, sygn. 303/XX/162.

¹⁷ AŻIH, CŻKH, sygn. 303/XX/38. Cele i zadania CŻKH opracowane przez jej dyrektora, F. Friedmana.

¹⁸ W przywołanym już okólniku nr 2 postawiono zadanie powołania „w każdym mieście przy Komitecie Żydowskim jednego korespondenta”, który miałby „przesłuchać każdego Żyda w mieście, spisać dzieje jego przeżyć i przejść jego rodziny, najbliższych [...]”. Por. M. Natkowska, *op. cit.*, s. 2; *Ibidem*.

nazwami: „oddział”, „komisja historyczna”, „województwa żydowska komisja historyczna”), co świadczyło o tymczasowości i nieprecyzyjnie określonym statusie funkcjonowania tych agend w strukturze organizacyjnej CŻKH.

W stolicy województwa łódzkiego urządzono Centralne Archiwum Komisji. Gromadzono w nim wszelkie materiały pochodzące z Wojewódzkich Komisji Historycznych; w archiwach oddziałów terenowych zatrzymywano jedynie odpisy¹⁹. W skład głównego archiwum weszły okupacyjne akta różnych urzędów, instytucji, organizacji oraz osób prywatnych, w tym jedne z największych i najbardziej cennych: akta niemieckiej (Ghettoverwaltung) i żydowskiej (tzw. Archiwum Rumkowskiego) administracji getta łódzkiego²⁰. W 1946 r. archiwalia wzbogaciły się o część zbiorów konspiracyjnego archiwum getta warszawskiego (tzw. Archiwum Ringelbluma). Po przenosinach do Łodzi „skromne zbiory Komisji w Lublinie zostały niepomiarowo powiększone”²¹.

W „okresie łódzkim”, poza archiwum, CŻKH utworzyła muzeum i bibliotekę oraz zaczęła deponować inne zbiory (ikonograficzne, artystyczne)²². Realizując jeden z podstawowych celów, jakim było opracowanie świadectw polskich Żydów z okresu Zagłady, Komisja powiększyła zbiory archiwaliów o źródła wywołane (relacje ocalałych), do których

¹⁹ W maju 1946 r. oddziały Komisji (względnie korespondenci) mieściły się w: Krakowie, Warszawie, Białymstoku, Lublinie, Przemyślu, Wrocławiu, Katowicach, Rychbachu (obecnie Dzierżoniów), Bytomiu, Piotrolesiu (obecnie Pieszycy). Por. AŻIH, CŻKH, sygn. 303/XX/10. Protokół posiedzenia Egzekutywy CŻKH z 1 maja 1946 r..

²⁰ Akta Zarządu Getta Łódzkiego (Ghettoverwaltung), Przełożonego Starszeństwa Żydów w Łodzi (der Aelteste der Juden) oraz Rady Starszych (Aeltestenrat) były przedmiotem sporu o własność nad nimi między CŻKH, która była w ich posiadaniu, a Zarządem Miasta Łodzi (ZMŁ). Zarząd – w imieniu Archiwum Miejskiego – uważał je za swoją „bezsportną własność”. Powoływał się na dekret z 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich (Dz.U.R.P.Nr 13, poz. 87), który w art. 2, p. 4 stwierdzał: „majątek niemieckich i gdańskich osób prawnych prawa publicznego (ust. 1 lit. c) przechodzi z mocy samego prawa na własność odpowiednich polskich osób prawnych”. W interpretacji dekretu przez Archiwum Miejskie ZMŁ wszelki majątek niemieckiego zarządu miasta Łodzi przeszedł na własność ZMŁ. Komisja natomiast stała na stanowisku, że nie można przesądzić kwestii własności tych akt i czyniła starania u władz, aby zbiory te zatrzymać u siebie w charakterze depozytu, ze względu na prowadzone prace naukowe. Spór ten znalazł wyraz w raporcie z lustracji w CŻKH i Towarzystwie Przyjaciół ŻKH przy CKŻP, przeprowadzonej w 1946 r. przez urzędników Starosty Grodzkiego Śródmiejsko-Łódzkiego i Archiwum Miejskiego. Wspomniane akta były także przedmiotem konferencji zorganizowanej 5 lutego 1947 r. przez Zarząd i Komisję. Por. APŁ, Zarząd Miasta Łodzi (ZMŁ), Wydział Administracyjny (WA), sygn. 148.

²¹ AŻIH, CŻKH, sygn. 303/XX/26. Sprawozdanie z działalności CŻKH (1944–1947).

²² AŻIH, CŻKH, sygn. 303/XX/38. Cele i zadania CŻKH opracowane przez jej dyrektora, F. Friedmana.

dołączyły dzienniki, pamiętniki i inne dokumenty. Zasoby, będące w posiadaniu Komisji, wzbogaciły się również o poezję i inne formy literackie, fotografie, dzieła malarstwa, rzeźby i utwory muzyczne. W celu pełnego zobrazowania bezprzykładnej zbrodni na Żydach wykonywano liczne odpisy i fotokopie dokumentów pozyskanych od innych instytucji i osób prywatnych.

Na czele CŻKH stała Egzekutywa (wyłaniająca spośród swoich członków przewodniczącego Komisji), natomiast całokształtem pracy naukowej kierowała Rada Naukowa. O podporządkowaniu Komisji CKŻP świadczył sposób jej finansowania. Fundusze Centralnej Komisji pochodziły ze stałej dotacji Komitetu, dorywczyczych subwencji i dochodów z wydawnictw. Komitet zatwierdzał też ułożony przez Egzekutywę budżet CŻKH²³.

Zasadnicza zmiana sytuacji nastąpiła w 1947 r. W kwietniu tego roku Komisja zmieniła po raz kolejny siedzibę, tym razem na Warszawę. Przenosinom do stolicy, w której odradzało się centrum życia społeczności żydowskiej, towarzyszyły przekształcenia o charakterze organizacyjno-prawnym. Komisja podjęła się wypełnienia jednego z warunków zapisanych w swoim statucie. Stając się placówką skupiającą „wokół siebie specjalistów w zakresie wymienionych badań i pokrewnych”, stworzyła „podstawę dla utworzenia [...] Żydowskiego Instytutu Historycznego” (par. 6)²⁴. Realizacji idei zmierzającej do powołania instytutu sprzyjały również uwarunkowania infrastrukturalne. Komisja na swoją nową siedzibę pozyskała gmach przy ul. Tłomackie 5, w którym mieścił się (od 1936 r.) Instytut Nauk Judaistycznych. Odwołując się do tradycji przedwojennego Instytutu, a jednocześnie wypełniając cele statutowe Komisji, Prezydium Komitetu na posiedzeniu 3 maja 1947 r. podjęło uchwałę o przekształceniu CŻKH w Żydowski Instytut Historyczny przy CKŻP z siedzibą w Warszawie²⁵. Na tym samym posiedzeniu dyskutowano również nad nienowym postulatem (por. przyp. 26) powołania instytucji o szerszym profilu merytorycznym, jakim

²³ AŻIH, CŻKH, sygn. 303/XX/3. Statut CŻKH przy CKŻP.

²⁴ W innej wersji statutu CŻKH przy CKŻP, zamiast zwrotu „Żydowski Instytut Historyczny” figuruje nazwa „Żydowski Instytut Naukowy”. Por. AŻIH, CŻKH, sygn. 303/XX/3.

²⁵ Działalność powołanego Instytutu opierała się na p. 10 art. 3 Statutu CKŻP. Por. AŻIH, CKŻP, sygn. 303/I/73. Pismo CKŻP do Oddziału Społeczno-Politycznego Wydziału Administracyjnego ZML z 20 grudnia 1947 r., wyjaśniające, w odpowiedzi na pismo „tamtejsze” z 28 lutego 1947 r., podstawy prawne przekształcenia CŻKH w ŻIH.

miał być Żydowski Instytut Naukowy²⁶. W tym miejscu warto pokreślić, że zmianę nazwy (z CŻKH na ŻIH) uchwalono już 27 stycznia 1947 r., na posiedzeniu Prezydium CKŻP²⁷.

Z prośbą o legalizację instytucji pod nazwą „Żydowski Instytut Historyczny”, CKŻP wystąpił 20 maja do Zarządu Miejskiego w Warszawie²⁸. Z dniem 3 września CŻKH, która weszła w stan likwidacji, przeniósła siedzibę z Łodzi do stolicy Polski²⁹. Przeniesienie całej instytucji trwało w praktyce około dwóch miesięcy (wrzesień – październik)³⁰. Formalną działalność placówka rozpoczęła 1 października 1947 r. na mocy uchwały Prezydium CKŻP z 27 września tego roku³¹. Do czasu wyznaczenia Zarządu i Rady Naukowej – organów mających stać na czele Instytutu – pracom nowej jednostki przewodziło 3-osobowe „prowizorium”³². Reorganizacja, polegająca na przekształceniu Komisji w Instytut, przebiegła stosunkowo sprawnie, gdyż już 3 października 1947 r. na adres ŻIH napłynęło pismo Sędziego Okręgowego Śledczego w Krakowie w sprawie sporządzenia odpisu rejestrów 30 tys. Żydów wysiedlonych z Krakowa³³. W związku z reorganizacją, z dniem 1 października 1947 r. wypowiedziano umowy byłym pracownikom CŻKH zatrudnionym w oddziałach (w Katowicach, Krakowie, Łodzi, Szczecinie i Wałbrzychu)³⁴. Terenowe struktury nie uległy

²⁶ Nachman Blumental postulował, aby „w jednej instytucji skupione były wszystkie inne, mające pokrewne cele dla scentralizowania działalności. Instytut [...] nie może być instytutem teoretycznym, lecz badać sprawy i realizować postulaty w dziedzinie wychowania (poradnie psychologiczne), szkolnictwa (podręczniki). [...]. Mieliśmy zamiar stworzyć [...] Ż.I. Naukowy, ale nie mamy dosyć ludzi, a poza tym z punktu widzenia skromności – zdecydowaliśmy się na Ż.I.H., który w przyszłości będzie przekształcony na Żydowski Instytut Naukowy”. Por. AŻIH, CKŻP, sygn. 303/I/21. Protokół z posiedzenia Prezydium CKŻP, z 3 maja 1947 r.

²⁷ AŻIH, CKŻP, sygn. 303/I/20. Protokół z posiedzenia Prezydium CKŻP, z 27 stycznia 1947 r.

²⁸ AŻIH, CKŻP, sygn. 303/I/70. Pismo przewodniczącego i generalnego sekretarza CKŻP do Wydziału Społeczno-Politycznego Zarządu Miejskiego w Warszawie, z 20 maja 1947 r..

²⁹ AŻIH, CŻKH, sygn. 303/XX/109. Pismo dyrektora i sekretarza generalnego CŻKH do CKŻP, z 28 sierpnia 1947 r.

³⁰ AŻIH, ZK. Pismo dyrektora ŻIH, N. Blumentala, do Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, z 6 listopada 1947 r., w sprawie rozliczenia zaliczki.

³¹ ASŻIH. Protokół z posiedzenia Prezydium CKŻP w dniu 27 września 1947 r.

³² AŻIH, CKŻP, Prezydium, sygn. 303/I/22; ASŻIH. Protokół z posiedzenia Prezydium CKŻP w dniu 27 września 1947 r.

³³ AŻIH, ZK. Pismo Sędziego Okręgowego Śledczego w Krakowie do ŻIH przy CKŻP w Warszawie, z 3 października 1947 r., w sprawie sporządzenia odpisu rejestrów 30 tys. Żydów wysiedlonych z Krakowa przez B. Stadhauptmana miasta Krakowa Pavlu.

³⁴ AŻIH, ZK; AŻIH, CKŻP, sygn. 303/I/73. Pismo dyrektora ŻIH, N. Blumentala, do Prezydium CKŻP, z 25 października 1947 r., w sprawie wypowiedzenia pracy osobom zatrudnionym w oddziałach CŻKH.

jednak likwidacji. Instytut zreorganizował je w oddziały, z siedzibami: w Łodzi i Krakowie oraz delegatury: w Białymstoku, Katowicach, Szczecinie, Wałbrzychu i Wrocławiu. Oddziały i delegatury, podobnie jak w przypadku CŻKH, miały za zadanie zbieranie zeznań (sugerowano ich przyspieszenie ze względu na utratę przez zeznania wartości wraz upływającym czasem), „materiałów dowodowych, tyczących się przestępców wojennych, materiałów dokumentalnych, fotografiki, muzealiów”³⁵. Z końcem 1948 r., z „powodu wyczerpania się materiałów”, wszystkie delegatury przestały istnieć³⁶.

Do Zarządu Instytutu, powołanego 16 października 1947 r. przez CKŻP, weszli dawni działacze CŻKH. Zgodnie bowiem z postanowieniami projektu statutu, organ ten tworzyć miało „pięciu członków mianowanych przez CKŻP”³⁷. Zarząd ukonstytuował się na swym pierwszym posiedzeniu, odbytym 23 października tego roku. Wtedy też powołano Radę Naukową Instytutu, której skład przedłożono do zatwierdzenia CKŻP³⁸. Uchwałę o powołaniu organu doradczego ŻIH w sprawach naukowo-badawczych, Prezydium Komitetu podjęło jednak dopiero 29 lipca 1949 r.³⁹ Dyrektorem Instytutu został Nachman Blumental⁴⁰. Swoją funkcję sprawował do 1949 r., kiedy na stanowisku dyrektora zastąpił go, 29 lipca tego roku, inny działacz dawnej CŻKH, Bernard (Ber) Mark.

Żydowski Instytut Historyczny podjął się realizacji „jednego ze swych najgłówniejszych zadań: stworzenia Centralnego Archiwum Żydostwa Polskiego”. W związku z tym zaapelował o niezwłoczne przeniesienie do archiwum Instytutu w Warszawie „wszystkich żydowskich zbiorów archiwalnych”⁴¹. W pierwszej kolejności przejął zbiory będące w

³⁵ W celu realizacji swoich zadań oddziały i delegatury miały nawiązać ścisłą współpracę z miejscowymi Komitetami Żydowskimi (m. in. działającymi przy nich Wydziałami Młodzieżowymi), ziomkostwami, żydowskim nauczycielstwem, Związkiem Partyzantów Żydowskich. Por. ASŻIH. Okólnik Nr 1 ŻIH z 27 listopada 1947 r.

³⁶ Przyczynę likwidacji większości jednostek upatrywano również w niewłaściwie prowadzonej pracy terenowych działaczy. Por. AŻIH, CKŻP, sygn. 303/I/31. Protokół z posiedzenia Prezydium CKŻP, z 5 stycznia 1949 r.

³⁷ AŻIH, CKŻP, sygn. 303/I/21. Protokół z posiedzenia Prezydium CKŻP, z 3 maja 1947 r.

³⁸ AŻIH, ZK. Pismo dyrektora ŻIH, N. Blumentala, do CKŻP, z 24 października 1947 r., w sprawie ukonstytuowania się Zarządu ŻIH oraz listy kandydatów do Rady Naukowej Instytutu.

³⁹ AŻIH, CKŻP, sygn. 303/I/33. Protokół z posiedzenia Prezydium CKŻP, z 29 lipca 1949 r.

⁴⁰ ASŻIH, Okólnik Nr 1 ŻIH z 27 listopada 1947 r.

⁴¹ AŻIH, ZK. Pismo dyrektora ŻIH, B. Marka, do Miejskiej Rady Narodowej w Krakowie, z 25 października 1949 r., w sprawie akt byłej Gminy Żydowskiej na Kazimierzu z lat 1816–1870.

posiadaniu dawnych Wojewódzkich Żydowskich Komisji Historycznych⁴². Instytut dążył jednak do skoncentrowania i uporządkowania w archiwum ŻIH „resztek wszystkich archiwaliów żydowskich, ocalałych po okupacji hitlerowskiej” (m in. ksiąg ludności cywilnej, czasopism żydowskich), znajdujących się pod opieką Dyrekcji Archiwów Państwowych Ministerstwa Oświaty oraz bibliotek, „w celu udostępnienia ich w jak najszybszym czasie badaczom”⁴³. W dalszej kolejności Instytut przejął (16 marca 1949 r.) Centralną Bibliotekę Żydowską (CBŻ)⁴⁴, która przez pięć lat skupiła w swych magazynach pokaźne zbiory druków⁴⁵ (głównie w językach żydowskim i hebrajskim)⁴⁶. W wyniku połączenia zasobów CBŻ ze znacznie mniejszym księgozbiorem biblioteki rozwiązanej CŻKH powstała Biblioteka ŻIH⁴⁷. Instytut przystąpił również do (re)organizacji muzeum, podejmując starania o przyjęcie go do Związku Muzeów⁴⁸. Zamiast muzeum stworzył Salę Muzealną⁴⁹, która

⁴² AŻIH, ZK. Pismo dyrektora ŻIH, N. Blumentala, do Prezydium CKŻP, z 23 października 1947 r., dotyczące przystąpienia do realizacji planu utworzenia Centralnego Archiwum Żydostwa Polskiego.

⁴³ AŻIH, ZK. Pismo dyrektora ŻIH, N. Blumentala, do Prezydium CKŻP, z 21 listopada 1947 r., w sprawie przekazania w depozyt (do czasu ustalenia zasad prawnych przejęcia) własności byłej Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie.

⁴⁴ W oficjalnym obiegu pism biblioteka (z siedzibą w Warszawie) występowała pod nazwą „Centralnej Biblioteki Żydowskiej przy CKŻP”. Por. AAN, Wydział Organizacyjny (WO), sygn. 6837. Pismo kierowniczkii CBŻ przy CKŻP, B. Bermanowej, do Wydziału Bibliotek Ministerstwa Oświaty, z 18 października 1945 r.; sygn. 6848. Pismo B. Bermanowej do Naczelnej Dyrekcji Bibliotek Polskich Ministerstwa Oświaty, z 4 marca 1947 r., w sprawie subwencji.

⁴⁵ Do najcenniejszych zbiorów, liczącej ok. 50 tys. woluminów biblioteki, należały rzadkiej wartości książki (m. in. druki z XVI–XVIII w.) i rękopisy (XIII–XVIII w.) zrabowane przez hitlerowców w Warszawie, Wrocławiu, Berlinie, Pradze, Wiedniu i innych miastach, a następnie znalezione w podziemiach gestapo w Kłodzku.

⁴⁶ AŻIH, CKŻP, sygn. 303/I/79. Pismo dyrektora ŻIH, N. Blumentala, do CKŻP, z dn. 12 kwietnia 1949 r., w sprawie ustalenia budżetu, liczby i rodzajów etatów zaplanowanych przez Prezydium Komitetu dla CBŻ po przeprowadzeniu jej reorganizacji.

⁴⁷ Biblioteka była częścią składową ŻIH, i jako „jednostka zamknięta” nie nosiła charakteru wypożyczalni publicznej, lecz stanowiła „zespół pomocniczo-naukowy, służący celom wyłącznie badawczo-naukowym”. Por. AŻIH, ZK. Pismo dyrektora ŻIH, B. Marka, do Kuratorium Okręgu Szkolnego (Wydziału Kontroli Bibliotek), z 27 sierpnia 1949 r., w sprawie przesłania książek.

⁴⁸ AŻIH, ZK. Pismo dyrektora ŻIH, N. Blumentala, do Związku Muzeów, z 3 października 1947 r., w sprawie przesłania publikacji „Muzealnictwo” i udzielenia informacji o warunkach przyjęcia do Związku Muzeów.

⁴⁹ Sala została otwarta 19 kwietnia 1948 r. przez przedstawiciela rządu polskiego. Inauguracyjną wystawę poświęcono martyrologii i walce polskich Żydów w czasie okupacji hitlerowskiej.

została wpisana na listę placówek objętych opieką (subwencją) Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki⁵⁰. W korespondencji z ŻIH Naczelna Dyrekcja określała ją mianem "Muzeum Historycznym Instytutu Żydowskiego przy C.K. Żydów w Polsce". Dział muzealny nie stanowił jednak oddzielnej jednostki administracyjno-finansowej, ale część składową ŻIH.

Instytut kontynuował zainicjowaną przez CŻKH pracę dokumentacyjną oraz działalność naukową i popularno-naukową. Plonem tych aktywności były liczne opracowania historyczne i publikacje źródłowe, wzbogacone z czasem wydaniem pamiętników i utworów literackich. Podobnie jak rozwiązana Komisja, Instytut prowadził seminaria i wykłady, urządzał odczyty i konferencje.

Kontynuacji podlegała również współpraca z instytucjami i organizacjami zajmującymi się badaniem zbrodni hitlerowskich i ściganiem zbrodniarzy wojennych, w ramach której Komisja dostarczała materiały dowodowe, a jej przedstawiciele występowali w procesach sądowych. Instytut, a wcześniej Komisja, zbierała także dane potrzebne do oszacowania strat materialnych poniesionych przez polskich Żydów w okresie okupacji.

Poza kontynuacją szeregu prac rozpoczętych jeszcze przez CŻKH, Instytut powziął nowe działania. Wśród najważniejszych wymienić należy rozpoczęcie poszukiwań dalszych części archiwum zdeponowanego przez dr. Ringelbluma oraz zainicjowanie, od stycznia 1948 r., wydawania kwartalnika historycznego w języku żydowskim „Bleter far Geszichte”⁵¹.

Żydowski Instytut Historyczny, występujący w roli „instytucji badawczo-naukowej”, nie tylko nie był jednostką samodzielną (występował pod nazwą: „Żydowski Instytut

⁵⁰ AŻIH, ZK. Pismo Naczelnego Dyrektora Muzeów i Ochrony Zabytków do ŻIH, z 3 czerwca 1949 r., o obowiązku nadesłania przez dyrekcję muzeum planu oszczędnościowego na 1949 r.; AŻIH, ZK. Odpowiedź dyrektora ŻIH, skierowana do Dyrektora Departamentu Administracyjnego i Komisarza Oszczędnościowego Ministerstwa Kultury i Sztuki, z 20 maja 1949 r., w sprawie prowadzenia Sali Muzealnej; AŻIH, ZK. Pismo dyrektora ŻIH, B. Marka, do American Joint Distribution Committee., z 5 listopada 1949 r., w sprawie przekazania muzealiów do organizującego się Centralnego Muzeum Żydów Polskich przy ŻIH.

⁵¹ AŻIH, CŻKH, sygn. 303/XX/109. Pismo dyrektora CŻKH do CKŻP z 23 maja 1947 r.; AŻIH, ZK. Pismo dyrektora ŻIH, N. Blumentala, do dyrekcji AJDC, z 21 października 1947 r., w sprawie planów pracy Instytutu oraz środków potrzebnych na ich realizację. Instytut, zwracając się z gorącym apelem do Prezydium Komitetu o poszukiwanie drugiej części archiwum Ringelbluma, wykazywał obawę, że zaniechanie prac wykopaliskowych doprowadzi w wyniku nadejścia zimy do zupełnego zniszczenia zbiorów. Przedstawiciele ŻIH uważali „dalsze przeciąganie tej sprawy za przestępstwo wobec najtragiczniejszego okresu naszej historii”. Por. AŻIH, ZK. Pismo dyrektora ŻIH, N. Blumentala, do Prezydium CKŻP, z 10 listopada 1947 r., z apelem o dalsze poszukiwania drugiej części archiwum Ringelbluma.

Historyczny przy C.K. Żydów w Polsce”), ale i nie posiadał zalegalizowanego statutu⁵². W związku z tym do występowania o subwencje lub inną pomoc pieniężną ze Skarbu Państwa na wykonanie „zadań statutowych” upoważniony był przede wszystkim – zwłaszcza w pierwszym okresie funkcjonowania Instytutu – CKŻP⁵³. Podobnie zresztą zdobywała środki na działalność CBŻ. We własnym imieniu o wyasygnowanie określonych kwot Instytut zwracał się głównie do innych organizacji żydowskich w Polsce i poza jej granicami (m. in. do American Joint Distribution Committee, w skrócie: Joint)⁵⁴.

Warto nadmienić, że ŻIH utrzymywał się z subwencji państwowych i środków społecznych. W latach 1948–1949 subwencje na działalność ŻIH pochodziły z CKŻP i dwóch Ministerstw: Oświaty (później Ministerstwa Szkół Wyższych i Nauki) oraz Kultury i Sztuki (MKiS)⁵⁵. W 1949 r. Instytut wystąpił z prośbą, najpierw do Komisji Popierania Twórczości Naukowej i Artystycznej przy PRM, później do Departamentu Nauki Ministerstwa Oświaty, o przejęcie go z dn. 1 stycznia 1950 r. „na budżet państwowy”⁵⁶, którą następnie zmieniono na staranie się o wejście „na drogę subwencji”⁵⁷. Powodem nagłej zmiany decyzji mogło być

⁵² Instytut traktowano także jako składową struktury wewnętrznej Komitetu. W piśmie do Zarządu Głównego Zakładu Osiedli Robotniczych, N. Blumental komunikował, że ŻIH „jako część składowa C.K. Żydów w Polsce, nie posiada środków własnych na budowę mieszkań dla swych pracowników”. Por. AŻIH, ZK. Odpowiedź dyrektora ŻIH na pismo ZG Zakładu Osiedli Robotniczych, z 24 sierpnia 1949 r., dotyczące planu inwestycyjnego budownictwa mieszkaniowego na 1950 r. W innym piśmie zakomunikowano wprost, że ŻIH jest „jedną z placówek Centralnego Komitetu Żydów w Polsce [...], i nie posiada przeto własnego statutu”. Por. AŻIH, ZK. Pismo Kierownika Biura ŻIH, A. Rutkowskiego, do 13 Oddziału Wydziału Finansowego Prezydium Rady Narodowej, z 7 sierpnia 1950 r., dotyczące statusu Instytutu.

⁵³ AŻIH, CKŻP, sygn. 303/I/78. Odpowiedź, z 22 lutego 1947 r., skierowana przez wicedyrektora Biura Komitetu Ministrów do Spraw Kultury do ŻIH przy CKŻP w sprawie wniosku o subwencję dla Instytutu

⁵⁴ AŻIH, ZK. Pismo dyrektora ŻIH, N. Blumentala, do dyrekcji Joint, z 21 października 1947 r., w sprawie planów pracy Instytutu oraz środków potrzebnych na ich realizację.

⁵⁵ AŻIH, ZK. Zaświadczenie o działalności ŻIH dla starostwa m. st. Warszawy, wystosowane 19 grudnia 1949 r. przez kierownika biura Instytutu, A. Rozenberga.

⁵⁶ AŻIH, ZK; AAN, Ministerstwo Oświaty (MO), sygn. 3321. Pismo dyrektora ŻIH, B. Marka, do Komisji Popierania Twórczości Naukowej i Artystycznej przy PRN, z 24 października 1949 r., o finansowaniu Instytutu z dn. 1 stycznia 1950 r. ze środków budżetu państwa. W Instytucie, którego podstawę stanowiła działalność naukowo-badawcza, funkcjonowały w tym czasie następujące działy: archiwum, biblioteka naukowa, muzeum, galeria sztuk pięknych, kartoteka przestępców wojennych i kolaborantów, wydawnictwo. Por. AAN, WO, sygn. 3321. Pismo dyrektora ŻIH, B. Marka, do Ministra Oświaty (Departament Nauki), z 6 grudnia 1949 r., o finansowaniu Instytutu z dn. 1 stycznia 1950 r. ze środków budżetu Ministerstwa.

⁵⁷ AŻIH, ZK; AAN, MO, sygn. 3321. Pismo dyrektora ŻIH, B. Marka, do Ministerstwa Oświaty, z 27 grudnia 1949 r.

stanowisko resortu oświaty, który – odwołując się do dekretu z 28 października 1947 r. o organizacji nauki i szkolnictwa wyższego – „uwzględnienie” „potrzeb” ŻIH w swoim budżecie uzależniał od spełnienia następującego warunku: „Instytut zostanie powołany do życia rozporządzeniem Rady Ministrów jako samodzielna placówka naukowo-badawcza podległa Ministrowi Oświaty. Utworzenie takiej placówki [...] może nastąpić w wypadku przekazania Ministerstwu zbiorów i w ogóle całego majątku rzeczony placówki przez instytucję do tego upoważnioną”⁵⁸. W 1950 r. ŻIH zdecydował się więc na pozyskiwanie środków drogą subwencji od Ministerstwa Oświaty (głównie na wydawnictwo prac naukowych, archiwum i bibliotekę) oraz MKiS (na „Muzeum”)⁵⁹. Plan Instytutu z kwietnia 1950 r. ponownie zakładał jego upaństwowienie wraz z 1 stycznia 1951 r.⁶⁰ Zamiast upaństwowienia Departament Nauki Ministerstwa Oświaty, w związku z trudnościami finansowymi, zgodził się na subwencje, które miały wystarczyć na prowadzenie „normalnych prac” Instytutu⁶¹. Na ten sam sposób finansowania ŻIH zdecydowało się również MKiS.

Ważnym momentem w działalności Instytutu była likwidacja CKŻP, do której doszło 29 października 1950 r. na połączonej Konferencji Krajowej przedstawicieli Komitetów Żydowskich i Żydowskiego Towarzystwa Kultury (ŻTK). W wyniku podjętej na wspólnym posiedzeniu decyzji, w miejsce zlikwidowanych CKŻP i ŻTK powstało Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce (TSKŻ)⁶². Decyzja o rozwiązaniu CKŻP była konsekwencją rozpoczętego jeszcze w 1949 r. procesu demontażu żydowskiej autonomii narodowo-kulturalnej i upaństwowienia wchodzących w jej skład agend⁶³. Instytucje podlegające CKŻP, który w wyniku procesu „likwidacji instytucjonalnego separatyzmu” pozbawiony został instrumentów realnego oddziaływania na środowisko żydowskie,

⁵⁸ AAN, WO, sygn. 3321. Stanowisko dyrektora Departamentu Nauki Wydziału Oświaty, wyrażone 23 grudnia 1949 r. w piśmie do ŻIH.

⁵⁹ AŻIH, ZK. Pismo dyrektora Departamentu Twórczości Artystycznej do ŻIH, z 23 marca 1950 r., w sprawie preliminarza budżetowego na 1950 r.; AŻIH, ZK. Pismo Naczelnego Dyrektora Muzeów i Ochrony Zabytków do Muzeum ŻIH przy CŻKP, z 21 kwietnia 1950 r., w sprawie przyznania subwencji; AŻIH, ZK. Komunikat dyrektora Departamentu Ministerstwa Oświaty, z 19 maja 1950 r., o przyznaniu subwencji ŻIH.

⁶⁰ AŻIH, ZK. Pismo dyrektora ŻIH, B. Marka, do Wydziału Instytutów Naukowych Departamentu Nauki Ministerstwa Oświaty, z 3 kwietnia 1950 r.

⁶¹ AŻIH, ZK. Pismo dyrektora Departamentu Nauki Ministerstwa Oświaty do ŻIH, z 11 lipca 1950 r., w sprawie subwencjonowania Instytutu.

⁶² AAN, sygn. 237/XXVI/34; ATSKŻ, sygn. 8/12. Protokół z posiedzenia członków założycieli TSKŻ, z 29 października 1950 r.

⁶³ *Ibidem*. Wystąpienie Szymona Zacharjasza na Zjeździe Krajowym ŻTK (14–16 października 1949 r.).

włączono do departamentów właściwych sobie ministerstw (te, które na mocy uchwały rządu nie przeszły na własność państwa, uległy rozwiązaniu). W wyniku likwidacji CKŻP, ŻIH „stał się instytucją samodzielną i opracował statut stowarzyszenia”, który 9 grudnia 1950 r. został przesłany Prezydium Stołecznej Rady Narodowej (Wydział Społeczno-Administracyjny)⁶⁴. Opiekę nad ŻIH, w zakresie subwencji, prowadziły MKiS (muzeum) oraz Ministerstwo Szkół Wyższych i Nauki (pozostałe działy). Instytut do czasu opracowania statutu zdążył jeszcze włączyć (1 listopada 1949 r.)⁶⁵ agendy Żydowskiego Towarzystwa Krzewienia Sztuk Pięknych w Polsce (rozwiązanego 9 września tego samego roku na mocy uchwały CKŻP)⁶⁶ oraz zlikwidować (1 maja 1950 r.) oddział w Krakowie. Po likwidacji CKŻP, Instytut przejął dokumentację jego i podległych mu instytucji.

3. Instytucje reprezentujące Żydowski Instytut Historyczny w układzie wzajemnych relacji

3.1 Początki wsparcia organizacji społecznych dla działań naukowo-badawczych – Towarzystwo Przyjaciół Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce

Centralna Żydowska Komisja Historyczna współpracowała z wieloma instytucjami zajmującymi się badaniem zbrodni hitlerowskich, nie tylko pozyskując od nich materiały i informacje, ale również udostępniając swoje (m. in. Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich). Mogła liczyć także na wsparcie organizacji społecznych. Pierwszą, która go udzieliła, było Towarzystwo Przyjaciół CŻKH przy CKŻP. Powstało w Łodzi w połowie października 1945 r. (zarejestrowane 17 października następnego roku)⁶⁷, aby „we wszelkich [...] pracach, zarówno pod względem naukowym społecznym i materialnym” popierać

⁶⁴ AŻIH, ZK. Pismo dyrektora ŻIH, B. Marka, do Ministerstwa Szkół Wyższych i Nauki, z 14 grudnia 1950 r., w sprawie statutu Instytutu.

⁶⁵ AŻIH, ZK. Zawiadomienie dyrektora ŻIH, złożone 13 czerwca 1950 r. do 3 Urzędu Skarbowego w Krakowie.

⁶⁶ AŻIH, ZK. Pismo dyrektora ŻIH, B. Marka, do Departamentu Administracyjno-Budżetowego MKiS, z 19 listopada 1949 r., w sprawie przejęcia agend Żydowskiego Towarzystwa Krzewienia Sztuk Pięknych.

⁶⁷ Zarząd Towarzystwa wyłoniony został 18 listopada 1945 r. na Walnym Zebraniu. Por. APŁ, ZML, WA, sygn. 150.

Komisję⁶⁸. W tym celu sprofilowano działalność Towarzystwa, powołując sekcje odpowiedzialne za poszczególne obszary wsparcia. Zbieraniem relacji dzieci o przeżyciach okupacyjnych zajęła się sekcja pedagogiczna, natomiast opracowaniem technik do prowadzenia badań nad stanem zdrowia Żydów w okresie wojny – sekcja lekarska. Zadania kompletowania i opracowywania materiałów historycznych, urzędzania odczytów, wykładów, zebrań, wystaw, utrzymania biblioteki i czytelnicy oraz ustanawiania stypendiów i nagród dla pracujących na polu naukowym wzięły na siebie sekcja prawnicza i komisja propagandowa. Sekcja przystąpiła do „opracowania zagadnienia teorii i praktyki prawnej hitleryzmu w stosunku do Żydów na ziemiach polskich”, natomiast komisja przeprowadziła akcję propagandową, podkreślającą wagę zbierania materiałów do dziejów okupacji. Towarzystwo wydało też w listopadzie 1946 r. tom dokumentów o historii łódzkiego getta. Zadania zapisane w statucie nie znalazły jednak adekwatnego odzwierciedlenia w praktyce. W opinii niektórych członków CŻKH (np. N. Blumentala), Towarzystwo nie tylko „nic nie robiło”, ale było „konkurencyjną instytucją”, która musiała „być zwalczona”⁶⁹. Z powodu małej aktywności Towarzystwo na walnym zebraniu 26 stycznia 1947 r. podjęło decyzję o samolikwidacji⁷⁰.

3.2 Geneza Stowarzyszenie pod nazwą „Żydowski Instytut Historyczny”

Zgoła odmienny profil działalności przyjęła instytucja, która swoją nazwą nawiązywała do sukcesora CŻKH, tj. Żydowskiego Instytutu Historycznego. Początki Stowarzyszenia ŻIH nie są jednak tożsame z formalnym rozpoczęciem działalności przez ŻIH, które – co wykazano – przypadło na 1 października 1947 r.

Gdyby za datę powstania Stowarzyszenia przyjąć dzień uzyskania przezeń osobowości prawnej (zalegalizowanie przez odpowiednie władze statusu Stowarzyszenia), należałoby wskazać na 4 września 1951 r.⁷¹. Legalizacja poprzedzona została jednak co najmniej rocznym funkcjonowaniem Stowarzyszenia bez prawnego umocowania. Sytuacja

⁶⁸ *Ibidem*. Towarzystwo Przyjaciół CŻKH przy CKŻP.

⁶⁹ AŻIH, CKŻP, sygn. 303/I/20. Protokół z posiedzenia Prezydium CKŻP, z 27 stycznia 1947 r.

⁷⁰ APŁ, ZML, WA, sygn. 150. Towarzystwo Przyjaciół CŻKH przy CKŻP.

⁷¹ APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Protokół z rewizji przeprowadzonej w ŻIH przez inspektora PAN w okresie od 9 kwietnia do 14 maja 1970 r.; APAN, sygn. II-73 W.667/64, ŻIH w Polsce – dokumentacja archiwalna (1975–1978; 1988 r.). Żydowski Instytut Historyczny w Polsce (Zarys historii Instytutu i analiza jego stanu obecnego).

przypominała więc w pewnym sensie genezę i początkowy etap istnienia ŻIH (Żydowskiego Naukowego Instytutu Historycznego, Historycznego Instytutu Naukowego), który, choć odpowiadał za pewien (naukowo-badawczy) obszar działań CŻKH, nie stanowił (mimo opracowania projektu statutu) odrębnej, formalnej struktury w ramach Komisji.

Stowarzyszenie pn. „Żydowski Instytut Historyczny” powstało 8 listopada 1950 r. na Walnym Zebraniu członków–założycieli Stowarzyszenia. Jego początki sięgają więc likwidacji resztek form względnej autonomii środowiska żydowskiego w Polsce. Na cezurę znaczoną przekształceniami instytucji życia zbiorowego polskich Żydów, które doprowadziły m. in. do powstania Stowarzyszenia, wskazywał protokół nr 1 z Walnego Zebrania:

„Istniejący dotychczas Żydowski Instytut historyczny był jednostką organizacyjnie afiliowaną przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce, choć faktycznie był już od dłuższego czasu instytucją całkowicie samodzielną. W związku z połączeniem się Centralnego Komitetu Żydów w Polsce z Żydowskim Towarzystwem Kultury i powstaniem [...] <<Społeczno-Kulturalnego Towarzystwa Żydów w Polsce>>, zachodzi konieczność – do czasu upaństwowienia Instytutu co niewątpliwie nastąpi w ciągu 1951 r. – stworzenia podstaw prawno-organizacyjnych dla samodzielnego istnienia Instytutu”⁷².

Należy nadmienić, że w gronie założycieli Stowarzyszenia byli pracownicy (a zarazem współzałożyciele) Instytutu, na czele z jego dyrektorem, B. Markiem, który dokonał otwarcia obrad i im przewodniczył. Oprócz Marka, postulującego stworzenie „podstaw prawno-organizacyjnych dla samodzielnego istnienia Instytutu”, potrzebę powołania Stowarzyszenia podniósł inny przedstawiciel ŻIH, Szymon Datner, stwierdzając, że „istnienie Instytutu [...] jest ze wszech miar konieczne i dlatego popiera powstanie tego rodzaju stowarzyszenia”⁷³. W wyniku podobnie sformułowanych stanowisk przyjęto uchwałę, mówiącą, że:

„Żydowscy historycy, archiwiści, bibliotekarze i historycy sztuki, zebrani w dniu 8 listopada 1950 roku w Warszawie w gmachu przy ul. gen. Świerczewskiego 79 postanawiają jednomyślnie założyć stowarzyszenie p.n. <<Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie>>”⁷⁴.

⁷² ASŻIH. Protokół nr 1 z Walnego Zebrania członków–założycieli Stowarzyszenia ŻIH w Polsce z siedzibą w Warszawie, z dnia 8 listopada 1950 r.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Ibidem*.

Nakreślając potrzebę i ogólny cel działań Stowarzyszenia, wyłoniono Tymczasowy Komitet Organizacyjny, w którego skład weszli: B. Mark, Froim Kupfer i Adam Rutkowski. Komitet zobowiązano do zwołania zebrania w celu dokonania wyboru władz Stowarzyszenia oraz przeprowadzenia wszelkich formalności związanych z założeniem Stowarzyszenia i legalizacją statutu.

Statut Stowarzyszenia został przyjęty również jednomyślnie, choć po drobnych poprawkach (dotyczących składu liczebnego Zarządu i Komisji Rewizyjnej). W myśl jego zapisów, formułowanych pod wyraźnym wpływem filozofii marksistowskiej, do głównych celów zaliczono: a) prowadzenie całokształtu badań nad historią Żydów oraz rozwijanie podstawy naukowej w dziedzinie historiografii „dla marksistowskiego oświetlenia całokształtu dziejów Żydów; b) przygotowanie i doskonalenie nowego typu kadr historyków, poprzez działalność naukowo-badawczą oraz „samokształcenie w dziedzinie materializmu dialektycznego i historycznego”, a także „marksistowskiej metodyki historiograficznej”; c) wyrażanie opinii dotyczących historii Żydów, w szczególności w odniesieniu do okresu okupacji hitlerowskiej⁷⁵.

Realizacja celów miała nastąpić poprzez: prowadzenie samodzielnych prac naukowo-badawczych, popularyzację wyników przeprowadzonych badań, opracowanie i redagowanie publikacji naukowych i popularyzatorskich, czasopisma (kwartalnika) i biuletynów, a także organizowanie konferencji naukowych i wykładów oraz utrzymywanie łączności z odpowiednimi instytucjami i organizacjami zagranicą.

Analiza celów i sposobów ich realizacji, wskazuje więc na powstanie modelu zbieżności między Instytutem a powstałym dla ustawienia podstaw prawnych jego funkcjonowania Stowarzyszeniem. Osiągnięta zbieżność była w dużym stopniu wyrazem woli założycieli ŻIH, aby zarejestrować go w takiej właśnie formie. Prowadzenie bowiem „całokształtu badań w zakresie historii Żydów”, „samodzielnych prac naukowo-badawczych”, czy „opracowanie i redagowanie publikacji naukowych”, to zadania i środki działania wpisane w zakres kompetencyjny placówki naukowej, w jaką przekształcano Instytut. Identyfikacja obu instytucji nastąpiła również w warstwie nazewniczej. Pośrednio, już we wstępie, informował o tym statut (Roz. I, par. 1), w którym czytamy, że „Stowarzyszenie nosi nazwę <<Żydowski Instytut Historyczny w Polsce>> zwany dalej <<Instytutem>>”⁷⁶. Przemienne posługiwanie

⁷⁵ ASŻIH. Statut Stowarzyszenia ŻIH w Polsce z siedzibą w Warszawie.

⁷⁶ Zgodnie z ujęciem stosowanym powszechnie w statutach, skrót przy tak brzmiącym zapisie powinien odnosić się do nazwy „Stowarzyszenie”. Użycie zwrotu: „zwany dalej <<Instytutem>>” informuje, że ten termin będzie równoważny określeniu „Stowarzyszenie”. Por. *Ibidem*.

się nazwami wystąpiło również w kolejnych częściach statutu. W rozdziale II, który dotyczył „Charakteru Stowarzyszenia, celów i środków działania”, nie padła ani razu (poza wspomnianym tytułem) nazwa „Stowarzyszenie”, natomiast powiedziane było, że: „Instytut posiada osobowością prawną (par. 5), „Celem instytutu jest [...]” (par. 6), „Instytut realizuje swe cele przez [...]” (par. 7). Nazwa „Stowarzyszenie” nie pojawiła się również w zapisach kolejnych paragrafów, w których czytamy, że: „Instytut może przyjmować zapisy i darowizny oraz nabywać i zbywać majątek ruchomy i nieruchomy [...]” (par. 8), „Instytut używa pieczęci [...]” (par. 9), „Członkiem Instytutu może być [...]” (Roz. III, par. 10). Dopiero w paragrafie 11 powiedziane zostało, że „Członkostwo [czytaj: w Instytucie – przyp. A.R.] nabywa się przez złożenie deklaracji przystąpienia do Stowarzyszenia i przyjęcie przez Zarząd Główny”. Dalej (par. 14) czytamy też, że członkostwo [czytaj: w Instytucie – przyp. A.R.] gaśnie m. in. przez likwidację Stowarzyszenia”⁷⁷. Wymienione zapisy statutowe potwierdzają, że Instytut został utożsamiony ze Stowarzyszeniem.

W kolejnych rozdziałach pojawiły się odniesienia już niemal wyłącznie do Stowarzyszenia. Dowiadujemy się więc z nich, że władzami Stowarzyszenia były: Walne Zgromadzenie, Zarząd Główny i Główna Komisja Rewizyjna. Walne Zgromadzenie członków było najwyższą władzą Stowarzyszenia. Wybierało ono Zarząd Główny, na czele którego stał – wybierany z grona jego członków – prezes. Był on równocześnie dyrektorem Instytutu, kierującym całością prac naukowo-badawczych i organizacyjno-administracyjnych tej placówki⁷⁸. Zarząd Główny powoływał Radę Naukową Instytutu, której przewodniczący był dyrektorem Instytutu (czyli prezesem Zarządu Głównego Stowarzyszenia).

Wszelkie formalności związane z założeniem Stowarzyszenia, które komitet organizacyjny zobowiązał się przeprowadzić, zostały dopełnione. W dniu 4 września 1951 r. w Wydziale Społeczno-Administracyjnym Prezydium Rady Narodowej w Warszawie Stowarzyszenie uzyskało rejestrację, na podstawie przedłożonego statutu. Na podstawie decyzji z 13 września 1951 r. ŻIH został wpisany do rejestru Stowarzyszeń i Związków Urzędu Spraw Wewnętrznych Prezydium Rady Narodowej m. st. Warszawy⁷⁹.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ W Statucie dopisano również (odręcznie), że kierowanie Instytutem przez prezesa ma się odbywać w ścisłym porozumieniu z Departamentem Nauki Ministerstwa Szkół Wyższych i Nauki oraz ze Zrzeszeniem Społeczno-Kulturalnym Żydów w Polsce (chodziło tu oczywiście o powstałe w 1950 r. Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce). Por. *Ibidem*.

⁷⁹ APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Protokół z rewizji przeprowadzonej w ŻIH przez inspektora PAN, w okresie od 9 kwietnia do 14 maja 1970 r.

Po uzyskaniu regulacji prawnej Instytut, jako jedno z towarzystw naukowych, został afiliowany przy PAN⁸⁰. Akademia (Wydział I) stała się tym samym główną instytucją odpowiedzialną za dotowanie ŻIH i sprawowanie nad nim merytorycznego nadzoru. Wysokość dotacji, których przyznawanie PAN rozpoczął w 1953 r., zależała od subwencji dla ŻIH z innych źródeł, jego zasobów własnych i potrzeb⁸¹.

Warto nadmienić, że do wydawanego przez ŻIH „Bleter far Geszichte” (od 1955 r. w postaci półrocznika) dołączył, wychodzący od 1950 r. – początkowo nieregularnie, następnie (od 1951 r.) jako półrocznik i wreszcie (od 1953 r.) jako rocznik – „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”.

3.3 Instytut a Stowarzyszenie w świetle statutu z 1964 roku

W 1963 r. Zarząd ŻIH, na odbytym 11 stycznia posiedzeniu, uchwalił regulamin wewnętrzny i strukturę Instytutu. Nie naruszały one struktury prawno-organizacyjnej macierzystego Stowarzyszenia, a jedynie doprecyzowywały funkcjonowanie poszczególnych składowych placówki naukowo-badawczej. Poza potwierdzeniem zapisu statutowego, mówiącego, że całokształtem prac ŻIH „kieruje dyrektor, wybierany przez Zarząd ŻIH”, uchwała dotycząca struktury Instytutu zawierała informacje o poszczególnych jego działach. Zgodnie z przyjętym regulaminem były nimi: archiwum, dział muzealny i biblioteka. Służyły one „w pierwszym rzędzie potrzebom badawczym pracowników ŻIH”, choć ich zasoby mogły być „udostępniane na ogólnie przyjętych zasadach pracownikom naukowym i badaczom spoza ŻIH” (pkt 4)⁸². W regulaminie znalazły umocowanie sprawy dotyczące m. in.: zadań kierowników (pkt 5) i pracowników (pkt 6) poszczególnych działów, powinności zespołu naukowego (pkt 6), prac wydawniczych Instytutu (pkt 9)⁸³.

W dniu 3 kwietnia 1964 r. Urząd Spraw Wewnętrznych Prezydium Rady Narodowej m.st. Warszawy zatwierdził zmiany statutu Stowarzyszenia ŻIH w Polsce, uchwalone na

⁸⁰ APAN, sygn. II-73 W.667/64, ŻIH w Polsce – dokumentacja archiwalna (1975–1978; 1988 r.). Żydowski Instytut Historyczny w Polsce (Zarys historii Instytutu i analiza jego stanu obecnego).

⁸¹ APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Notatka o ŻIH, sporządzona przez jego dyrektora, A. Eisenbacha, 7 czerwca 1968 r.

⁸² AAN. Struktura ŻIH uchwalona przez Zarząd 11 stycznia 1963 r.

⁸³ *Ibidem*.

Walnym Zebraniu, 26 stycznia 1964 r.⁸⁴ Statut potwierdził, że ŻIH prowadzi działalność w formie stowarzyszenia. Zachowano m. in., poza niewielkimi zmianami w stosunku do jego odpowiednika z 1951 r., przemienność w stosowaniu obu nazw („Stowarzyszenie” i „ŻIH”).

W obu statutach zapisane zostało, że Instytut „posiada osobowość prawną”, przy czym w statucie z 1964 r. zwrot ten ujęty był w szerszą formułą, mówiącą, iż „Żydowski Instytut Historyczny jest stowarzyszeniem zarejestrowanym i posiada osobowość prawną” (art. 2)⁸⁵. W ten sposób powiedziane zostało wprost, że ŻIH to stowarzyszenie. W obu przypadkach posiadanie osobowości prawnej przez ŻIH należało utożsamiać z nabyciem jej przez Stowarzyszenie (na podstawie legalizacji statutu).

W statucie z 1964 r., podobnie jak we wcześniejszym z 1951 r., w części (Roz. II) mówiącej o charakterze, celach i środkach działania [Stowarzyszenia – przyp. A.R.] mowa była jedynie o Instytucie. W nowym statucie – co stanowiło zmiany w stosunku do poprzedniego – pojawiły się jednak stwierdzenia, że ŻIH „jest placówką naukowo-badawczą pod opieką Polskiej Akademii Nauk” (art. 5) oraz, że „opiera swą działalność na pracy społecznej swych członków”. Ten drugi zapis wskazywał dość wyraźnie na powiązania między obiema instytucjami, tym razem odwracając nieco sytuację – choć z nazwy przywołany był Instytut, to należało go identyfikować ze Stowarzyszeniem jako ciałem społecznym. Aspekt pozbawionej materialnych motywacji działalności na rzecz Instytutu – wynikający na ogół z istoty funkcjonowania stowarzyszeń – podjęty był również w art. 12: „Członkowie zobowiązani są do [...] pracy społecznej na rzecz Żydowskiego Instytutu Historycznego”, oraz w art. 13: „Pełnienie funkcji we władzach stowarzyszenia (Zarząd i Komisja Rewizyjna) jest honorowe”⁸⁶.

Zmiana w nomenklaturze dotyczyła również kwestii członkostwa: w statucie z 1951 r. droga do jego nabycia wiodła – jak wspomniano – przez złożenie deklaracji przystąpienia do Stowarzyszenia i przyjęcia przez Zarząd Główny, w regulacji z 1964 r. – „przez złożenie deklaracji z prośbą o przyjęcie, które winno być zaaprobowane i zatwierdzone przez zarząd Żydowskiego Instytutu Historycznego” (art. 10)⁸⁷. Należy zauważyć, że w obu przypadkach (zarówno w odniesieniu do Stowarzyszenia, jak i Instytutu) chodziło o ten sam organ (Zarząd).

⁸⁴ APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Protokół z rewizji przeprowadzonej w ŻIH przez inspektora PAN, w okresie od 9 kwietnia do 14 maja 1970 r. W decyzji zatwierdzającej zmiany statutu była mowa o ŻIH.

⁸⁵ ASŻIH. Statut Stowarzyszenia pod nazwą „Żydowski Instytut Historyczny”.

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ *Ibidem*.

Różnice między oboma statutami, wynikające ze zmiany balansu między odwołaniami do nazw „Stowarzyszenie” i „Instytut”, dotyczyły również zapisów regulujących strukturę władzy. W statucie z 1964 r. Walne Zebranie członków, Zarząd i Komisja Rewizyjna są „Organami Żydowskiego Instytutu Historycznego” (Roz. IV, art. 16), natomiast w statucie z 1951 r. Walne Zgromadzenie, Zarząd Główny i Główna Komisja Rewizyjna są „Władzami Stowarzyszenia” (Roz. IV, par. 15). Warto dodać, że do kompetencji „Najwyższego organu Żydowskiego Instytutu Historycznego”, jakim było Walne Zebranie, należało podjęcie uchwały „w sprawie rozwiązania Stowarzyszenia” (art. 20 lit. e) oraz „w sprawie zmiany statutu Żydowskiego Instytutu Historycznego” (czytaj: statutu Stowarzyszenia; art. 20 lit. d)⁸⁸. Znamienne w kontekście tych rozważań jest to, że w nowym statucie nazwa „Stowarzyszenie” pojawiła się – poza pierwszym rozdziałem – dopiero w tytule ostatniego rozdziału (VII), w którym poruszono kwestię rozwiązania Stowarzyszenia (art. 36). Przemienność w posługiwaniu się nazwami: „ŻIH” i „Stowarzyszenie” nie pozostawiała wątpliwości, że wyrażały one jedną formę organizacyjno-prawną.

W statucie z 1964 r., podobnie jak w jego odpowiedniku z 1951 r., przewodniczący (w 1951 r. prezes) Zarządu – wybieranego przez Walne Zgromadzenie – był równocześnie dyrektorem ŻIH (art. 25 lit. b). Pełniący to stanowisko był przewodniczącym Rady Naukowej (art. 28)⁸⁹.

W kontekście sprawowania tych funkcji warto przypomnieć art. 5, mówiący, że Instytut (jako placówka naukowo-badawcza) działał „pod opieką Polskiej Akademii Nauk” (Wydział I, Nauki Społeczne). „Opieka” oznaczała, że uzgodnienia z Akademią wymagał wybór dyrektora ŻIH (art. 25 c). Porozumienia z PAN wymagało też kierowanie przez dyrektora całokształtem prac naukowo-badawczych i organizacyjno-administracyjnych ŻIH (art. 25 lit. d) oraz powołanie przez Zarząd Rady Naukowej ŻIH (art. 28). Subwencje przekazywane przez Akademię składały się także na fundusze Instytutu (art. 33).

3.4 Pod opieką Polskiej Akademii Nauk – Żydowski Instytut Historyczny jako placówka naukowo-badawcza i społeczna

⁸⁸ *Ibidem.*

⁸⁹ *Ibidem.*

Polska Akademia Nauk dotowała wprawdzie działalność ŻIH, ale *de facto* nie sprawowała nad nim merytorycznego nadzoru⁹⁰. Z jednej strony bowiem Instytut nie przedkładał szczegółowych planów naukowo-badawczych Akademii, z drugiej – Akademia nie tylko nie żądała od Instytutu takich planów, ale też nie formułowała pod jego adresem innych postulatów dotyczących prowadzonej działalności⁹¹. Opiekunczą rolą PAN nad działalnością ŻIH sprowadzała się więc w zasadzie do formalnego zatwierdzania preliminarzy budżetowych. Brak kontroli w sposób chyba najbardziej wymierny wyrażał się niespełnionym od daty powstania ŻIH i ukonstytuowania się jego naczelnymi organów (październik 1947 r.) statutowym warunkiem powołania Rady Naukowej. To do zakresu jej kompetencji miało bowiem należeć omawianie zagadnień naukowych, mających zasadnicze znaczenie dla pracy Instytutu oraz wypowiedzanie się w sprawach jego planów naukowo-badawczych (art. 28).

Żydowski Instytut Historyczny stanowił więc placówkę społeczną utrzymywaną w zasadzie z budżetu państwa poprzez PAN. Warto podkreślić, że kredyty przeznaczane na dotacje dla ŻIH pochodziły z dotacji Akademii dla towarzystw naukowych („organizacji społecznych”)⁹², natomiast kwalifikowanie pracowników administracji i obsługi do odpowiednich stanowisk i grup uposażenia dokonywane było w Instytucie w oparciu o postanowienia zarządzenia Sekretarza Naukowego PAN, z 17 stycznia 1967 r., w sprawie zasad wynagrodzenia pracowników zatrudnionych w towarzystwach naukowych dotowanych przez Akademię⁹³.

Włączenie w orbitę nadzoru Akademii działalności ŻIH nastąpiło w, przełomowym dla całego środowiska żydowskiego w Polsce, 1968 r. Wydział I PAN w kwietniu tego roku wypowiedział się za dalszym dotowaniem Instytutu – mimo sugestii Najwyższej Izby Kontroli (NIK) o rozważeniu celowości takiego postępowania – „a zatem za utrzymaniem ŻIH jako placówki naukowo-badawczej”, podejmując zarówno „wstępne kroki stanowiące

⁹⁰ Poza dotacją PAN, Instytut otrzymywał subsydia z Centralnej Żydowskiej Komisji Pomocy Społecznej (CŻKPS) i TSKŻ. Uzyskiwał również pomoc finansową z Departamentu Prasy i Informacji MSZ w drodze prenumeraty „Biuletynu ŻIH”. Warto nadmienić, że periodyk ten wydawany był na koszt Instytutu, natomiast „Bleter far Gesichte” – ze środków wydawnictwa Idisz Buch, należącego do TSKŻ.

⁹¹ AAN. Wyjaśnienia dyrektora ŻIH, A. Eisenbacha, dla NIK, z 30 lutego 1967 r.; AAN. Informacja o wynikach kontroli przeprowadzonej przez NIK w ŻIH w IV kwartale 1967 r.

⁹² AAN. Wyjaśnienie naczelnika Oddziału Budżetowego PAN, z 11 kwietnia 1969 r.

⁹³ APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Protokół z kontroli przeprowadzonej w ŻIH przez inspektora PAN, od 15 lutego do 24 marca 1973 r.

zapowiedź pewnych posunięć organizacyjnych”, jak i „daleko idące zmiany organizacyjne”⁹⁴. Na mocy uchwały Sekretariatu Naukowego Wydziału I Nauk Społecznych PAN z 11 czerwca 1969 r. powołano Radę Naukową ŻIH⁹⁵. Przewodniczącym Rady nie został jednak – jak przewidywał statut – dyrektor Instytutu, lecz mianowany przez PAN prof. Stanisław Herbst.

Ze strony PAN (sekretarza Wydziału I) pojawiły się w tym czasie sugestie pod adresem ŻIH, by ten wystąpił do Komitetu Nauki i Techniki, w trybie ustalonym przepisami art. 39 ustawy z 17 lutego 1961 r. o instytutach naukowo-badawczych, w sprawie ewentualnego objęcia Instytutu wykazem jednostek organizacyjnych, w których mogą być zatrudniani pracownicy naukowo-badawczy. W opinii PAN Instytut nie miał w zasadzie podstaw do zatrudniania pracowników naukowo-badawczych (w stosunku do których, zwłaszcza w pismach adresowanych do Akademii, używał określeń: „adiunkt”, „straszy asystent” „asystent”)⁹⁶. Zarządzeniem nr 63 Przewodniczącego Komitetu Nauki i Techniki, z 29 października 1969 r., ŻIH – jako stowarzyszenie – uzyskał uprawnienia do zatrudniania pracowników naukowo-badawczych⁹⁷.

3.5 Zmiany organizacyjne w Żydowskim Instytucie Historycznym pod wpływem wydarzeń Marca’68

⁹⁴ AAN. Uwagi do odpowiedzi ŻIH i Wydziału I Nauk Społecznych PAN z 26 marca i 22 kwietnia 1968 r. APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Notatka dla Sekretarza Naukowego PAN w sprawie ŻIH, z 11 grudnia 1969 r. Akademia, w osobie p.o. sekretarza jej Wydziału I, sugerowała, aby Instytut przekazał swoje archiwum odpowiednim instytucjom (np. archiwom państwowym, muzeom, Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich), pozostawiając jedynie bibliotekę podręczną. Sekretarz PAN podkreślał tym samym, że opieka ze strony Akademii dotyczyć może tylko „zagadnień naukowo-badawczych”. Por. APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Notatka z rozmowy przeprowadzonej 3 maja 1968 r. między p.o. sekretarza Wydziału I PAN i dyrektorem ŻIH w sprawie wniosków pokontrolnych NIK dotyczących ŻIH.

⁹⁵ APAN, sygn. II-73 W.667/64, ŻIH w Polsce – dokumentacja archiwalna (1975–1978; 1988 r.). Żydowski Instytut Historyczny w Polsce (Zarys historii Instytutu i analiza jego stanu obecnego); ASŻIH. Protokół z kontroli przeprowadzonej w ŻIH przez inspektora PAN, od 2 do 15 grudnia 1971 r. APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Protokół z kontroli przeprowadzonej w ŻIH przez inspektora PAN, od 15 lutego do 24 marca 1973 r.

⁹⁶ APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Notatka z rozmowy przeprowadzonej 3 maja 1968 r. między p.o. sekretarza Wydziału I PAN i dyrektorem ŻIH w sprawie wniosków pokontrolnych NIK dotyczących ŻIH.

⁹⁷ APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Notatka służbowa w sprawie powołania Rady Naukowej w ŻIH, sporządzona 5 maja 1972 r.

Pierwszym dyrektorem ŻIH, stojącym na czele Zarządu Instytutu powołanego jeszcze (16 października 1947 r.) przez CKŻP, był N. Blumental. W „okresie statutowym” funkcje przewodniczącego (do 1964 r. – prezesa) Zarządu, a jednocześnie dyrektora Instytutu sprawowali kolejno: Bernard Mark (1 września 1949 r. – 4 lipca 1966 r.)⁹⁸, Artur Eisenbach (17 października 1966 r. – 28 czerwca 1968 r.)⁹⁹ i Adam Rutkowski (do 10 października 1968 r.)¹⁰⁰.

Sprawowanie przez niespełna dwa lata funkcji dyrektora przez prof. Eisenbacha spowodowane było tzw. wydarzeniami marcowymi z 1968 r., które przybrały znamiona brutalnej, państwowej nagonki antysemickiej, w wyniku której do wyjazdu z kraju zmuszonych zostało kilkanaście tysięcy osób pochodzenia żydowskiego. Władze państwa próbowały doprowadzić do likwidacji Instytutu, której stanowczo sprzeciwił się ówczesny dyrektor, w wyniku czego został odwołany ze stanowiska i zwolniony z pracy. Działalność placówki nie ustała, choć została znacznie ograniczona. Wydarzenia Marca’68 wpłynęły również na tymczasowość sprawowania funkcji kierowniczej (p.o. dyrektora) przez A. Rutkowskiego, a po jego ustąpieniu przyczyniły się do wyłonienia, na mocy uchwały z 30 września 1968 r., trzysobowego zespołu spośród członków Zarządu, który podjął się pełnienia stałych dyżurów w Instytucie. Zespół ten, w składzie: Salo Fiszgrund (p.o. przewodniczącego Zarządu), Józef Barski i Dawid Sfar, wziął na siebie również zadanie przeprowadzenia rozmów z kandydatami na stanowisko dyrektora ŻIH¹⁰¹. Po ustąpieniu z dniem 10 października 1968 r. A. Rutkowskiego ze stanowiska p.o. dyrektora i do czasu

⁹⁸ Bernard Mark do czasu powołania Stowarzyszenia pełnił funkcję dyrektora Instytutu również na mocy decyzji CKŻP. W związku z chorobą B. Marka, Zarząd ŻIH na posiedzeniu 8 kwietnia 1966 r. zlecił kierowanie całością prac Instytutu na okres przejściowy A. Eisenbachowi i A. Rutkowskiemu w charakterze zastępców dyrektora. Por. APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Protokół z kontroli ŻIH przeprowadzonej przez doradcę ekonomicznego Zespołu Oświaty, Nauki i Kultury NIK, w okresie od 8 sierpnia do 25 listopada 1967 r.; APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Protokół rewizji przeprowadzonej w ŻIH przez inspektora PAN, w okresie od 9 kwietnia do 14 maja 1970 r.

⁹⁹ APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Protokół z kontroli przeprowadzonej w ŻIH przez doradcę ekonomicznego Zespołu Oświaty, Nauki i Kultury NIK, w okresie od 8 sierpnia do 25 listopada 1967 r.

¹⁰⁰ ASŻIH. Protokół z posiedzenia Zarządu ŻIH z dnia 30 września 1968 r.; AAN. Protokół z kontroli przeprowadzonej w ŻIH przez doradcę ekonomicznego Zespołu Oświaty, Nauki i Kultury NIK, w okresie od 8 sierpnia do 25 listopada 1967 r.; APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Protokół z rewizji przeprowadzonej w ŻIH przez inspektora PAN, w okresie od 9 kwietnia do 14 maja 1970 r.

¹⁰¹ *Ibidem*. Kierownictwo w ŻIH, jak wynikało z wypowiedzi p.o. sekretarza I Wydziału PAN, mogła pełnić osoba nieposiadająca tytułu naukowego.

wyłonienia nowego dyrektora, Zarząd (po przedłożeniu propozycji przez zespół na podstawie protokołu zdawczo-odbiorczego) upoważnił Tatianę Berenstein do prowadzenia bieżących prac Instytutu w dziedzinie naukowo-wydawniczej oraz Mariana Fuksa – w dziedzinie organizacyjno-administracyjnej i finansowej. Bernstein i Fuks mieli sprawować swoje obowiązki do objęcia Instytutu przez nowe kierownictwo¹⁰².

Stanowisko dyrektora ŻIH objął 10 stycznia 1969 r. Szymon Datner¹⁰³. Na mocy uchwały Zarządu z 2 lipca 1969 r., podjętej zgodnie ze statutem Stowarzyszenia ŻIH, który przewidywał, że przewodniczący Zarządu jest równocześnie dyrektorem Instytutu (Roz. V, art. 25), Datner został powołany na stanowisko przewodniczącego. Jego zastępcami zostali Edward Rajber (pełniący także funkcję przewodniczącego TSKŻ) i Janina Morgenstern (będąca etatowym pracownikiem Instytutu)¹⁰⁴. Nowy przewodniczący wyraził nadzieję, że „mimo piętrzących się trudności, zwłaszcza kadrowych”, pracę Instytutu „uda się ustabilizować”¹⁰⁵. Podsumowując działalność Instytutu za pierwsze półrocze 1970 r., jego dyrektor do osiągnięć zaliczył m. in. regularne wydawanie „Biuletynu ŻIH” przy małym zespole redakcyjnym (początkowo 3-, a później 2-osobowym),¹⁰⁶ uzupełnienie stanu etatowego pracowników naukowych oraz „owocne” prace porządkowe w bibliotece i archiwum. „Do minusów w pracy Instytutu” należały – zdaniem dyrektora – „nieuregulowanie sprawy zorganizowania Muzeum” oraz „nieukazywanie się <<Bleter far Geszichte>>” (do jego wznowienia dojdzie dopiero po ośmiu latach, w 1977 r.)¹⁰⁷. Zdaniem Datnera, „Instytut powinien [...] trwać i ma rację bytu, jako ważny czynnik stabilizujący życie społeczności żydowskiej w Polsce”¹⁰⁸

¹⁰² ASŻIH. Protokół z posiedzenia Zarządu ŻIH z dnia 24 października 1968 r.

¹⁰³ APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Protokół rewizji przeprowadzonej w ŻIH przez inspektora PAN, w okresie od 9 kwietnia do 14 maja 1970 r. Zarząd ŻIH wybrał Sz. Datnera na stanowisko dyrektora już 25 listopada 1968 r. O zatwierdzenie tej kandydatury wystąpił następnie do PAN. Por. APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Wyciąg z protokołu posiedzenia Zarządu ŻIH, odbytego 25 listopada 1968 r.

¹⁰⁴ ASŻIH. Protokół z kontroli przeprowadzonej w ŻIH przez inspektora PAN, od 2 do 15 grudnia 1971 r.

¹⁰⁵ ASŻIH. Protokół z posiedzenia Zarządu ŻIH z dnia 2 lipca 1969 r.

¹⁰⁶ ASŻIH. Protokół z posiedzenia Zarządu ŻIH z dnia 3 lipca 1970 r. W kategorii „ujemnego zjawiska” traktowano brak recenzji „Biuletynu”.

¹⁰⁷ *Ibidem*. W sprawie powołania muzeum Sz. Datner zwracał się trzykrotnie do MKiS, jednak ze strony resortu nie uzyskał odpowiedzi.

¹⁰⁸ *Ibidem*.

Szymon Datner przewodził Instytutowi do 31 sierpnia 1970 r.¹⁰⁹ Podobnie, jak w okresie poprzedzającym objęcie przez Datnera stanowiska przewodniczącego Zarządu (od 10 stycznia do 1 lipca 1969 r. sprawował tylko funkcję dyrektora), tak i po jego ustąpieniu ze stanowiska, funkcje przewodniczącego Zarządu Stowarzyszenia i dyrektora ŻIH były rozdzielone. Po Datnerze, przewodniczącym Zarządu został E. Rajber¹¹⁰, natomiast funkcję dyrektora Instytutu przejął (formalnie od 6 maja 1971 r.) M. Fuks¹¹¹. Rajber utrzymał się na stanowisku do 1981 r., natomiast Fuks stał na czele Instytutu do końca lutego 1973 r.¹¹² Rozdział funkcji przewodniczącego Zarządu i dyrektora Instytutu utrzymał się do 1976 r., tj. daty uchwalenia nowego statutu, w którym kwestię układu zależności między tymi stanowiskami poddano ponownej regulacji.

W 1967 r., a zatem w „przeddzień” tzw. wydarzeń marcowych, Stowarzyszenie ŻIH liczyło 81 członków¹¹³. Instytut zatrudniał wówczas – poza dyrektorem Eisenbachem, który jako pracownik nieetatowy nie pobierał żadnego uposażenia – 9 pełnoetatowych pracowników nauki¹¹⁴. W listopadzie 1970 r. do ŻIH należało tylko 45 członków, a Instytut

¹⁰⁹ *Ibidem*. Rezygnację ze stanowiska dyrektora Sz. Datner złożył 30 maja 1970 r. w piśmie skierowanym do członków Zarządu, zachowując w ten sposób 3-miesięcy okres wypowiedzenia (upływał 31 sierpnia tego roku).

¹¹⁰ Edward Rajber pełnił początkowo funkcję p.o. przewodniczącego. Por. APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Protokół z kontroli przeprowadzonej w ŻIH przez inspektora PAN, od 2 do 15 grudnia 1971 r.; APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Protokół z kontroli przeprowadzonej w ŻIH przez inspektora PAN, od 15 lutego do 24 marca 1973 r.

¹¹¹ *Ibidem*. Do czasu formalnego powołania na stanowisko dyrektora Instytutu, M. Fuks sprawował tę funkcję z upoważnienia Zarządu ŻIH

¹¹² APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Protokół z Walnego Zebrania Towarzystwa Naukowego ŻIH, obradującego 27 marca 1974 r.; Protokół z kontroli przeprowadzonej w ŻIH przez inspektora PAN, od 15 lutego do 24 marca 1973 r.

¹¹³ AAN. Informacja o wynikach kontroli przeprowadzonej w ŻIH przez NIK w IV kwartale 1967 r.

¹¹⁴ AAN. Protokół z kontroli przeprowadzonej w ŻIH przez doradcę ekonomicznego z Zespołu Oświaty, Nauki i Kultury NIK, w okresie od 8 sierpnia do 25 listopada 1967 r. Z wyjątkiem prof. B. Marka i dyrektora A. Eisenbacha, PAN żadnej z osób pracujących w ŻIH nie zakwalifikowała do pracowników nauki. Por. AAN. Informacja o wynikach kontroli przeprowadzonej w ŻIH przez NIK w IV kwartale 1967 r.).

liczył 7 pracowników naukowych¹¹⁵. W 1971 r. liczba członków Stowarzyszenia wzrosła do 190, natomiast pracowników naukowych w Instytucie pozostała bez zmian¹¹⁶.

3.6. „Specjalistyczne” towarzystwo naukowe – Żydowski Instytut Naukowy po przyjęciu statutu w 1976 r.

Rozejście się funkcji przewodniczącego Zarządu i dyrektora Instytutu, niezgodne z obowiązującym statutem, wymagało korekt jednej ze sfer: praktycznej lub prawnej. Dostosowanie litery prawa do stanu faktycznego nastąpiło w wyniku zatwierdzenia 15 lipca 1976 r. nowego statutu¹¹⁷, który nie nakazywał osobie pełniącej funkcję przewodniczącego Zarządu zasiadać jednocześnie na stanowisku dyrektora ŻIH¹¹⁸. W nowym statucie nie określono kompetencji i uprawnień dyrektora Instytutu. Dyrektor kierował wprawdzie bieżącą pracą Instytutu, ale statut ŻIH nie upoważniał go do podejmowania decyzji i działań obejmujących uprawnienia organów statutowych ŻIH (par. 27). Do zatwierdzenia regulaminów i instrukcji wewnętrznych, opracowanych przez dyrektora, upoważniony był jedynie Zarząd. Dyrektor sprawował więc funkcję o charakterze wykonawczym. Ramy statutowe, lokalizujące dyrektora wyłącznie w wewnętrznej strukturze organizacyjnej stowarzyszenia, nie wyposażyły go w uprawnienia porównywalne do tych, które posiadali dyrektorzy innych instytutów naukowo-badawczych.

Warto dopowiedzieć, że władzami stowarzyszenia w myśl nowego statutu były: Walne Zebranie, Zarząd i Komisja Rewizyjna (par. 15). Do zakresu działania Zarządu należało „reprezentowanie instytutu na zewnątrz” (par. 24). Zarząd Stowarzyszenia ŻIH posiadał zatem wyłączne uprawnienia do reprezentowania wszystkich struktur organizacyjnych

¹¹⁵ APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Notatka służbowa w związku z protokołem NIK, sporządzona 1 grudnia 1970 r. przez dyrektora ŻIH, M. Fuksa, i wiceprzewodniczącego Zarządu ŻIH, J. Barskiego.

¹¹⁶ W 1971 r. niektóre organy państwowe kontrolujące ŻIH sprowadzały liczbę pracowników naukowych w nim zatrudnionych do 5. Por. ASŻIH. Protokół kontroli przeprowadzonej w ŻIH przez inspektora PAN, od 2 do 15 grudnia 1971 r.; APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Protokół z kontroli przeprowadzonej w ŻIH przez inspektora PAN, od 15 lutego do 24 marca 1973 r.

¹¹⁷ Do statutu z 3 kwietnia 1964 r. zgłoszono poprawki, przyjęte na Nadzwyczajnym Walnym Zgromadzeniu Instytutu 19 grudnia 1975 r. Por. APAN, sygn. II-73 W.667/64. Odpowiedź dyrektora ŻIH, M. Horna, z 19 lutego 1976 r., na list z-ca sekretarza Wydziału I PAN, w sprawie działalności Stowarzyszenia w latach 1976–1980.

¹¹⁸ ASŻIH. Wyjaśnienia p.o. dyrektora ŻIH, M. Horna, dotyczące protokołu kontroli działalności ŻIH w latach 1984–1986, przeprowadzonej przez Biuro Kontroli PAN w miesiącach lipcu – wrześniu 1987 r.

Stowarzyszenia. Żadne z postanowień statutu nie wyodrębniało ze Stowarzyszenia ŻIH instytutu naukowo-badawczego¹¹⁹. O takowym nie mogło również stanowić – z przyczyn omówionych – istnienie stanowiska dyrektora Instytutu¹²⁰.

Żydowski Instytut Historyczny należał do „specjalistycznych” towarzystw naukowych dotowanych przez PAN, objętych bezpośrednią opieką jej Wydziału I (Nauki Społeczne). Zgodnie z ówczesnym stanem prawnym, zwłaszcza uchwałą Rady Państwa z 12 maja 1979 r. (o umocnieniu roli społecznego ruchu naukowego), towarzystwa te posiadały pewien – warunkowany ówczesnym systemem politycznym – zakres autonomii wewnętrznej. Akademia sprawowała nad nim „opiekę merytoryczną” i udzielała odpowiedniej pomocy materialnej. Przynależność do towarzystw podlegających nadzorowi PAN (zwłaszcza tych mających charakter specjalny, tj. związanych ściśle z instytutami naukowymi) powodowała, że ŻIH, obok placówek szkół wyższych i samej Akademii, miał swój istotny udział w rozwoju nauk humanistycznych i społecznych.

W grudniu 1975 r. w Instytucie zatrudnionych było 9 pracowników naukowych¹²¹, na początku 1977 r. – 8¹²².

3.7 Władze Żydowskiego Instytutu Historycznego po rozdzieleniu stanowisk przewodniczącego i dyrektora

Statut przyjęty w 1976 r. nie wyodrębnił ze Stowarzyszenia ŻIH instytutu naukowo-badawczego, mimo to funkcje przewodniczącego Zarządu i dyrektora Instytutu uległy trwałemu rozdzieleniu. W tym miejscu warto odnotować, że w analizowanym okresie następcą M. Fuksa na stanowisku dyrektora ŻIH został, 1 marca 1973 r., Maurycy Horn¹²³.

¹¹⁹ Żydowski Instytut Historyczny był placówką naukowo-badawczą działającą pod opieką PAN i dla realizacji statutowego celu Stowarzyszenia (par. 3). Były to więc działania realizowane bezpośrednio przez Stowarzyszenie.

¹²⁰ ASŻIH. Protokół kontroli przeprowadzonej w ŻIH, w okresie od 13 lipca do 18 września 1987 r., przez specjalistę Biura Kontroli PAN.

¹²¹ APAN, sygn. II-73 W.667/64. Załącznik do protokołu z przebiegu Nadzwyczajnego Walnego Zebrania członków Stowarzyszenia ŻIH, odbytego 19 grudnia 1975 r.

¹²² APAN, sygn. II-73 W.667/64. Sprawozdanie z działalności ŻIH za 1977 r.

¹²³ APAN, sygn. II-73 W.667/64, ŻIH w Polsce – dokumentacja archiwalna (1975–1978; 1988 r.). Żydowski Instytut Historyczny w Polsce (Zarys historii Instytutu i analiza jego stanu obecnego); APAN, sygn. II-73 W.555/XXIII. Protokół z kontroli przeprowadzonej w ŻIH przez inspektora PAN, od 15 lutego do 24 marca 1973 r.

Po raz kolejny na to stanowisko, tym razem na 3 lata, został wybrany 14 września 1982 r. Jednocześnie udzielono mu bezpłatnego urlopu naukowego na okres od 1 października 1982 r. do 30 września 1983 r.¹²⁴ Pod nieobecność urlopowanego Horna pełnienie obowiązków dyrektora powierzono Zygmunutowi Hoffmanowi, który sprawował tę funkcję dłużej, tj. do 31 marca 1985 r.¹²⁵ Po nim, w okresie od 1 kwietnia 1985 r. do 30 czerwca 1987 r., Instytutem kierował Ilia Epszajn¹²⁶.

Zmiany następowały również na stanowisku przewodniczącego Zarządu Stowarzyszenia. Po E. Rajberze sprawował je, od maja 1980 r. do 27 listopada 1985 r., Józef Barski, a następnie Sz. Datner (do 14 listopada 1988 r.).

3.8 Próba zmiany układu zależności między Stowarzyszeniem a Instytutem pod wpływem zewnętrznych uwarunkowań prawnych

Do próby zmiany regulacji statusu prawnego ŻIH doszło w połowie lat osiemdziesiątych pod wpływem uwarunkowań natury zewnętrznej. Wprowadzenie ustawy z 25 lipca 1985 r. o jednostkach badawczo-rozwojowych oraz rozporządzenia Rady Ministrów Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 18 sierpnia 1986 r. w sprawie nadzoru naukowego PAN nad instytutami naukowo-badawczymi prowadzonymi przez stowarzyszenia, wymusiło na działaczach ŻIH zmianę dotychczasowego układu zależności między Stowarzyszeniem a Instytutem.

Efektem dążeń do wpisania się w obowiązujące normy prawne było opracowanie projektu nowego statutu Stowarzyszenia pod nazwą „Żydowski Instytut Historyczny”, który przez Zarząd tegoż uchwalony został 18 marca 1987 r. Przyjęto w nim, że „ŻIH jest stowarzyszeniem zarejestrowanym i posiada osobowość prawną” (par. 2)¹²⁷. Tak sformułowany zapis potwierdzał ścisłą zależność pomiędzy Stowarzyszeniem i Instytutem. Pewnym *novum*, świadczącym o próbie dopasowania się do obowiązujących regulacji prawnych, było stwierdzenie, że „Organem ŻIH powołanym do realizacji głównych celów

¹²⁴ ASŻIH. Protokół z posiedzenia Zarządu ŻIH z dnia 14 września 1982 r.

¹²⁵ ASŻIH. Wyjaśnienia p.o. dyrektora ŻIH, M. Horna, dotyczące protokołu kontroli działalności ŻIH w latach 1984–1986, przeprowadzonej przez Biuro Kontroli PAN w miesiącach lipcu – wrześniu 1987 r.

¹²⁶ *Ibidem*.

¹²⁷ ASŻIH. Projekt statutu Stowarzyszenia pod nazwą „Żydowski Instytut Historyczny w Polsce”, uchwalonego przez Zarząd ŻIH 18 marca 1987 r.

Stowarzyszenia jest wchodzący w jego skład instytut naukowo-badawczy” (par. 6)¹²⁸. Był to krok w stronę podkreślenia odrębności organizacyjnej Instytutu, choć z pewnością nie wypełniający – o czym w dalszej części – wymogów ustawy z 1985 r. o jednostkach badawczo-rozwojowych oraz rozporządzenia z 1986 r. o instytutach naukowo-badawczych¹²⁹. Instytut nadal bowiem traktowany był jako część („wchodzący w [...] skład”) Stowarzyszenia, i co znamienne, choć „występujący pod tą samą nazwą co Stowarzyszenie” (tj. Żydowski Instytut Historyczny) był „nazywany w dalszej części statutu Instytutem”. „Skrócona nazwa ŻIH” zarezerwowana była wyłącznie dla Stowarzyszenia (par. 1)¹³⁰.

Funkcjonowanie Instytutu w strukturze Stowarzyszenia akcentowały również inne zapisy statutu. Zakreślając kompetencje Walnego Zebrania (najwyższej władzy ŻIH) założono „rozpatrywanie i przyjmowanie sprawozdań z działalności Stowarzyszenia i jego Instytutu [...], przy przestrzeganiu przepisów dotyczących nadzoru Polskiej Akademii Nauk” (par. 19, lit. a). Z kolei w gestii Zarządu pozostawało m. in. „wytaczanie kierunków działalności Stowarzyszenia i Instytutu [...] oraz sprawowanie nadzoru nad całokształtem działalności Instytutu” (par. 24, lit. a); „rozpatrywanie i opiniowanie rocznych planów pracy i budżetów oraz sprawozdań z działalności Stowarzyszenia i jego Instytutu” (par. 24, lit. b); „opiniowanie i zatwierdzanie regulaminu i struktury organizacyjnej Instytutu” (par. 24, lit. c). Mimo wyszczególnienia jako jednostki organizacyjnej Instytutu, zapisy nie pozostawiały wątpliwości, co do jego odrębności. Na to, że pozostawał on integralną częścią Stowarzyszenia, wskazywały inne zapisy, mówiące, że do kompetencji Zarządu należy: „występowanie do Sekretarza Wydziału I Polskiej Akademii Nauk z wnioskiem o powołanie lub odwołanie dyrektora Instytutu” (par. 24, lit. i) oraz „opiniowanie kandydatur na funkcje zastępców dyrektora Instytutu [...] i kierowników działalności merytorycznej oraz występowanie z wnioskami o odwołanie osób pełniących te funkcje” (par. 24, lit. j)¹³¹.

¹²⁸ Nie znalazły akceptacji propozycje zgłoszone przez członka Komisji Statutowej ŻIH, Aleksandra Pekentregera, według którego w statucie powinien być zapis, że: „Celem Stowarzyszenia ŻIH jest wspieranie i udzielanie wszelkiej pomocy prowadzonemu przez siebie Instytutowi”. Por. ASŻIH. Uwagi prawne i merytoryczne do projektu statutu Stowarzyszenia ŻIH i Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce, z 3 marca 1987 r.

¹²⁹ Warto nadmienić, że w statucie pochopnie przyjęto, że Instytut działa („pod nadzorem naukowym” PAN) „zgodnie z Rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 18.08.1986 r.” (par. 6, pkt 2).

¹³⁰ ASŻIH. Projekt statutu Stowarzyszenia pod nazwą „Żydowski Instytut Historyczny w Polsce”, uchwalonego przez Zarząd ŻIH 18 marca 1987 r.

¹³¹ *Ibidem*.

Dominacja Stowarzyszenia nad Instytutem uwidoczniła się także w często stosowanym zwrocie „i jego instytutu”.

O podkreśleniu roli Instytutu w strukturze organizacyjnej Stowarzyszenia świadczył, poświęcony tylko jemu, rozdział V statutu. Zawarte w nim postanowienia dotyczyły m. in.: organów Instytutu¹³², którymi były Dyrektor i Rada Naukowa (par. 30); kompetencji dyrektora, polegających na ustalaniu planu pracy, polityki kadrowej, zarządzaniu mieniem i odpowiadaniu za wyniki działalności Instytutu (par. 31). Zakres uprawnień dyrektora odpowiadał stopniowi wyodrębnienia ze struktury prawno-organizacyjnej Stowarzyszenia placówki, na której stał czele. Dyrektor Instytutu, wchodzącego w skład Stowarzyszenia i powołanego do realizacji jego głównych celów, był bowiem zobligowany uzgadniać „z Zarządem ŻIH kandydatury przedstawione w swoich wnioskach władzom Polskiej Akademii Nauk, a także kandydatury na stanowiska [...] zastępców dyrektora, głównego księgowego i kierowników innych komórek organizacyjnych Instytutu” (par. 31, lit. g, f). Ponadto – zgodnie z par. 33 – strukturę organizacyjną Instytutu „odpowiadającą przedmiotowi i zakresowi jego działania” określał regulamin ustalony przez dyrektora i zatwierdzony przez Zarząd¹³³.

Stowarzyszenie, w którego składzie pozostawał Instytut, było wciąż organizacją o charakterze społecznym, ponieważ do obowiązków jego członków należała „praca społeczna na rzecz ŻIH” (par. 11, lit. d), a pełnienie przez członków funkcji we władzach ŻIH było honorowe (par. 13)¹³⁴.

W projekcie nowego statutu, podobnie jak w tym z 1976 r., nie było zapisu, że przewodniczący Zarządu Stowarzyszenia pełni jednocześnie funkcję dyrektora Instytutu. Co więcej, możliwość łączenia obu stanowisk była wykluczona, ponieważ w myśl par. 23, „Zarząd wybiera ze swego grona 4 członków Prezydium w składzie: przewodniczący, wiceprzewodniczący, sekretarz i skarbnik. Piątym członkiem Prezydium jest, z tytułu swojego stanowiska, dyrektor Instytutu”¹³⁵.

¹³² Statut zawierał pewną niekonsekwencję w stosowaniu pojęć. Zestawiając treść par. 6 statutu, mówiącą, że instytut naukowo-badawczy jest „organem ŻIH”, z zapisem par. 30, w myśl którego „Organami Instytutu są: Dyrektor i Rada Naukowa”, otrzymujemy poprzez implikację informację, którą możemy odczytać, iż: Dyrektor i Rada Naukowa są organami organu.

¹³³ ASŻIH. Projekt statutu Stowarzyszenia pod nazwą „Żydowski Instytut Historyczny w Polsce”, uchwalonego przez Zarząd ŻIH 18 marca 1987 r.

¹³⁴ *Ibidem.*

¹³⁵ *Ibidem.*

Konstatując, należy podkreślić, że projekt statutu przyjęty przez Zarząd Stowarzyszenia ŻIH zawierał szereg przepisów, które – mimo powołania instytutu naukowo-badawczego – utrwały podporządkowanie Instytutu i jego dyrektora Zarządowi Stowarzyszenia. Potwierdzał istnienie „organicznej więzi” między obiema instytucjami.

Statut przyjęty przez Zarząd, podobnie jak wcześniejszy, obowiązujący od 1976 r., nie mógł więc wypełnić wymogów ustawy z 25 lipca 1985 r. o jednostkach badawczo-rozwojowych oraz rozporządzenia Rady Ministrów Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 18 sierpnia 1986 r. w sprawie nadzoru naukowego PAN nad instytutami naukowo-badawczymi prowadzonymi przez stowarzyszenia

Warto w tym miejscu wyjaśnić, gdzie tkwiło źródło wadliwych rozwiązań. Otóż, delegacja z art. 78 ust. 2 wspomnianej ustawy upoważniała Radę Ministrów wyłącznie do określenia zakresu stosowania jej przepisów „<<przez jednostki badawczo rozwojowe>> organizacji społecznych, a nie przez organizacje społeczne”¹³⁶. Przepis ten był następnie przedmiotem wykładni Biura Prawnego Urzędu Rady Ministrów¹³⁷, która została wypowiedziana w toku prac przygotowawczych do wydania wspomnianego rozporządzenia. Czytamy w niej, że: „Jeśli... Instytut naukowo-badawczy mimo takiej nazwy – nie jest odrębną jednostką lecz tylko częścią stowarzyszenia, zastrzeżenia natury prawnej budziłoby projektowane rozciągnięcie na ten Instytut przepisów ustawy o jednostkach badawczo-rozwojowych, gdyż trudno byłoby w takim przypadku uznać za taką jednostkę część stowarzyszenia”¹³⁸. Sprzeczna z wymienioną delegacją ustawową byłaby więc wykładnia

¹³⁶ Niemożność uznania za jednostkę badawczo-rozwojową części stowarzyszenia wynikała nie tylko z przepisów ustawy z 25 lipca 1985 r., ale i z wcześniej obowiązującej (z 17 lutego 1961 r.), która po wprowadzeniu nowej, została uchylona. Warto nadmienić, że przepisy ustawy z 1961 r. odnosiły się do instytutów naukowo-badawczych wyodrębnionych organizacyjnie ze stowarzyszeń, które w wyniku tego wyodrębniania przestały być częścią tych stowarzyszeń. Tak było m. in. w przypadku Instytutu Śląskiego w Opolu i Instytutu Zachodniego w Poznaniu, prowadzonych odpowiednio przez stowarzyszenia pod nazwą: „Instytut Zachodni w Poznaniu” i „Instytut Śląski” w Opolu. Instytuty te były wyraźnie wyodrębnione „spod struktury prawno-organizacyjnej” macierzystych stowarzyszeń, mimo nie przyznania im osobowości prawnej. O wyodrębnieniu instytutów decydowały: ich odrębny statut, odrębne organa statutowe (dyrektor, rada naukowa) oraz status dyrektora instytutu wyposażonego w prawo zarządzania całokształtem jego działalności i reprezentowania go na zewnątrz. Por. ASŻIH. Protokół kontroli przeprowadzonej w ŻIH, w okresie od 13 lipca do 18 września 1987 r., przez specjalistę Biura Kontroli PAN.

¹³⁷ Wykładnia ta wyrażona została w piśmie z 27 lutego 1987 r. do Sekretarza Naukowego PAN.

¹³⁸ ASŻIH. Protokół kontroli przeprowadzonej w ŻIH, w okresie od 13 lipca do 18 września 1987 r., przez specjalistę Biura Kontroli PAN.

rozporządzenia, zakładająca, że w przypadku ŻIH przepisy rozporządzenia dotyczą części stowarzyszenia realizującej działalność naukowo-badawczą, gdyż stanowiłoby to „jedno ze źródeł nieporozumień w praktyce”¹³⁹. W świetle przepisów rozporządzenia (par. 1), sposobem na zniwelowanie sprzeczności mogłoby być użycie w odniesieniu do ŻIH zwrotu „prowadzonego przez stowarzyszenie pod nazwą”, tak jak w przypadku instytutów wymienionych w tym przypisie (pkt 1 i 2). Rozporządzenie, będące wyrazem wspomnianej wykładni, i dla którego ustawa z 25 lipca 1985 r. stanowiła podstawę prawną, odnosiło się więc do podmiotów, którymi były instytuty naukowo-badawcze prowadzone przez stowarzyszenia, a nie prowadzące je stowarzyszenia (nadzór naukowy Sekretarza Naukowego PAN nad stowarzyszeniami regulowały inne przepisy).

Na potrzebę ponownego określenia relacji między instytucjami wskazała pośrednio kontrola przeprowadzona w ŻIH przez urzędnika Biura Kontroli PAN, w okresie od 13 lipca do 18 września 1987 r. Ustaliła ona, że w przypadku ŻIH prowadzonego przez „stowarzyszenie pod nazwą <<Żydowski Instytut Historyczny w Polsce>>” nie można „udowodnić istnienia” instytutu w rozumieniu rozporządzenia Rady Ministrów Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 18 sierpnia 1986 r. Akt ten odnosił się bowiem „do instytutów naukowo-badawczych istniejących prawnie jako wyodrębnione od macierzystych stowarzyszeń”, a ŻIH, mimo swej nazwy, nie był „odrębną jednostką organizacyjną lecz tylko częścią stowarzyszenia”. Tak określony Instytut nie mógł też być uznany za jednostkę badawczo-rozwojową w rozumieniu art. 78 ust. 2 ustawy z 25 lipca 1985 r., której zakres przepisów – jak wspomniano – stosowano do instytutów naukowo-badawczych¹⁴⁰. W protokole kontrolnym stwierdzono, że „<<mimo takiej nazwy>> ŻIH w Polsce jest wyłącznie stowarzyszeniem z którego organizacyjnie nie został wyodrębniony instytut naukowo-badawczy o tej samej nazwie”¹⁴¹. Ustalano ponadto, że według statutu, określenie „Instytut” jest skrótem nazwy „Stowarzyszenia”, a więc „ilekroć w treści statutu mówi się o <<instytucie>>, to można i należy przez to określenie rozumieć tylko stowarzyszenie”¹⁴².

3.9 Debata wokół projektu statutu Stowarzyszenia pod nazwą „Żydowski Instytut Historyczny”

¹³⁹ *Ibidem.*

¹⁴⁰ Nie mógł być też uznany za instytut naukowo-badawczy w myśl ustawy z 17 lutego 1961 r.

¹⁴¹ ASŻIH. Protokół kontroli przeprowadzonej w ŻIH, w okresie od 13 lipca do 18 września 1987 r., przez specjalistę Biura Kontroli PAN.

¹⁴² *Ibidem.*

Zatwierdzenie projektu statutu poprzedzone zostało konfliktem o to, jaki ma być jego kształt. Do opracowanego i przyjętego przez Zarząd zgłoszono bowiem liczne zastrzeżenia i poprawki (tzw. kolektywny projekt) współautorstwa ówczesnego dyrektora ŻIH, prof. I. Epsztajna, oraz grupy popierających go pracowników. Osią sporu był projektowany układ zależności między Stowarzyszeniem a Instytutem oraz zakres kompetencji przypisywanych dyrektorowi Instytutu. Epsztajn krytycznie odnosił się m. in. do postanowienia zawartego w „konkurencyjnym” projekcie, według którego Zarząd miał być „najwyższą władzą Stowarzyszenia ŻIH i prowadzonego przez to Stowarzyszenie Instytutu w okresie między Walnymi Zebraniem” (par. 24)¹⁴³. Zarząd nie mógł – jak stwierdzał Epsztajn – stanowić władzy na Instytucie, ponieważ nadzór (merytoryczny i finansowy) nad Instytutem sprawował PAN, a dyrektor Instytutu był służbowo i personalnie niezależny od Zarządu. Ten ostatni, w opinii dyrektora, „posiadał relacje tylko do członków Stowarzyszenia”, nie miał ich natomiast „do pracowników Instytutu”. Warto nadmienić, że kompetencje dyrektora i Rady Naukowej nie były, wbrew pogładowi I. Epsztajna, ustalone w ustawie z 25 lipca 1985 r. o jednostkach badawczo-rozwojowych, ponieważ – jak wynika z przeprowadzonej analizy – jej przepisy nie zostały rozciągnięte na ŻIH. Według opinii Epsztajna, Zarząd w stosunku do Instytutu posiadał tylko jedno uprawnienie: „występowanie do PAN z wnioskiem o powołanie i odwołanie dyrektora Instytutu”. Ówczesny dyrektor Instytutu wskazywał także na pozbawioną sensu ingerencję Zarządu w sprawy kadrowe i organizacyjne Instytutu. Egzemplifikacją dla wyrażenia takiego stanowiska były proponowane uprawnienia Zarządu do opiniowania kandydatów na funkcje zastępców dyrektora Instytutu i „kierowników działalności merytorycznej”. Zdaniem Epsztajna, opinia Zarządu była zbędna, skoro powołanie osób na kierownicze stanowiska wymagało uzgodnienia z Polską Zjednoczoną Partią Robotniczą (PZPR) i związkami zawodowymi oraz zasięgnięcia opinii Rady Naukowej. W przypadku uzgodnienia kandydata z pozostałymi partnerami, brak pozytywnej opinii Zarządu znacznie komplikowałby tryb powołania osób na wspomniane stanowiska.

Ilia Epsztajn dostrzegał jednak pozytywne rozwiązania w przedłożonym przez Zarząd projekcie. Doceniał m. in. – co w świetle przeprowadzonej analizy zdaje się nie mieć potwierdzenia w faktach – że projekt „nie identyfikuje <<Stowarzyszenia>> z <<Instytutem>>”¹⁴⁴. Z generalnej opinii dyrektora Instytutu na temat projektu opracowanego

¹⁴³ ASŻIH. Uwagi I. Epsztajna do projektu statutu ŻIH z 2 lutego 1987 r.

¹⁴⁴ *Ibidem*.

przez Zarząd wynika, że zapisy statutu pozbawiały go uprawnień przyznanych w rozporządzeniu z 18 sierpnia 1986 r. (par. 4)¹⁴⁵. Warto nadmienić, że konflikt z Zarządem, którego kulminację stanowił przyjęty przez ten organ projekt statutu, był przyczyną wypowiedzenia przez Epsztajna stosunku pracy.

3.10 Stan prawny Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce Ludowej

Jaki był zatem rzeczywisty stan prawny ŻIH? Regulowało go przede wszystkim – o czym sygnalizowano – zarządzenie nr 63 Przewodniczącego Komitetu Nauki i Techniki z 29 października 1969 r. w sprawie wykazu jednostek organizacyjnych, w których mogą być zatrudniani pracownicy naukowo-badawczy¹⁴⁶. W zawartym w nim wykazie (pozycja nr 213) wymieniony był ŻIH. Umieszczenie w tym wykazie Instytutu nie należało jednak identyfikować z posiadaniem przezeń charakteru naukowo-badawczego. Zarządzenie wydane zostało bowiem na podstawie art. 39 ustawy z 17 lutego 1961 r.¹⁴⁷. Po zmianie właściwości artykułu – powodującej, że zarządzeniu odpowiadał art. 42 ust. 1 jednolitego tekstu¹⁴⁸ – zawarta w nim delegacja ustawowa wykazem przedmiotowym obejmowała państwowe, społeczne i spółdzielcze jednostki organizacyjne „nie będące instytutami a prowadzące lub koordynujące prace naukowo-badawcze”¹⁴⁹. Żydowski Instytut Historyczny, poprzez objęcie wykazem, był więc uważany za organizację społeczną, tj. stowarzyszenie „nie będące instytutem”, a prowadzące działalność naukowo-badawczą.

Na podstawie przeprowadzonej analizy, należy przyjąć, że podstawę prawną funkcjonowania posiadało jedynie Stowarzyszenie ŻIH, natomiast instytut naukowo-badawczy był podmiotem, który prawnie nie istniał. Oznaczało to, że działalność statutowa Stowarzyszenia obejmowała prowadzenie przez tę organizację społeczną pracy naukowo-badawczej. Przy wejściu w życie delegacji zawartej w art. 78 ust. 2 z 25 lipca 1985 r. i rozporządzenia Rady Ministrów z 18 sierpnia 1986 r. Instytut nie mógł być, jak sygnalizowano, ich adresatem.

¹⁴⁵ Pismo dyrektora Biura Kontroli PAN do Biura Organizacyjno-Prawnego PAN, z dn. 29 czerwca 1987 r..

¹⁴⁶ Dz.Urz.KNiT nr 1 z 1970 r. poz. 2.

¹⁴⁷ Dz.U.Nr 19 z 1965 r. poz. 129.

¹⁴⁸ Dz.U. Nr 7 z 1975 r. poz. 41.

¹⁴⁹ ASŻIH. Protokół kontroli przeprowadzonej w ŻIH, w okresie od 13 lipca do 18 września 1987 r., przez specjalistę Biura Kontroli PAN.

Brak statutowego wyodrębnienia Instytutu ze struktury prawno-organizacyjnej macierzystego Stowarzyszenia nie znajdował natomiast odzwierciedlenia w strukturze kosztów budżetowych. Dotacja PAN dla ŻIH na 1987 r. przeznaczona była na dwa cele: 1) zrównoważenie budżetu na działalność statutową Stowarzyszenia, 2) na działalność instytutu naukowo-badawczego¹⁵⁰. Należy zauważyć jednak, co potwierdzało istnienie układu zależności między Stowarzyszeniem i Instytutem, że „cele Stowarzyszenia były realizowane przez etatowych pracowników” Instytutu, natomiast społeczna aktywność członków była wykorzystywana w „niewystarczającym stopniu”¹⁵¹.

W nawiązaniu do protokołu kontroli przeprowadzonej w ŻIH w miesiącach lipcu – wrześniu 1987 r. przez urzędnika Biura Kontroli PAN, p.o. dyrektora Instytutu, M. Horn, uznał – zgadzając się uwagami zawartymi w protokole – „że popełnione przez władze zwierzchnie błędy legislacyjne <<mogą zostać naprawione>> [...] przez uchwalenie przez Walne Zebranie członków Stowarzyszenia ŻIH nowego statutu, w którym zostanie wyraźnie stwierdzone, że Stowarzyszenie prowadzi instytut naukowo-badawczy”¹⁵². Warto nadmienić, że w protokole kontrolnym sugerowano dalej idące naprawienie błędów poprzez „utworzenie instytutu naukowo-badawczego <<prowadzonego>> przez stowarzyszenie <<Żydowski Instytut Historyczny w Polsce>>”¹⁵³.

Obowiązujące normy prawne w zakresie funkcjonowania jednostkach naukowo-badawczych oraz uwagi pokontrolne w stosunku do Instytutu, spowodowały opracowanie projektu „radikalnej nowelizacji” statutu ŻIH. Projekt przesłano 14 października 1987 r. do stosownych organów: Biura Organizacyjno-Prawnego PAN i Wydziału Społeczno-Administracyjnego Urzędu Miasta Stołecznego Warszawy. Jednocześnie Zarząd ŻIH, na odbytym w tym samym dniu nadzwyczajnym posiedzeniu, wyraził pogląd – odnosząc się do sugestii zawartych w protokole kontrolnym – że „Żydowski Instytut Historyczny jako instytut

¹⁵⁰ ASŻIH. Protokół kontroli przeprowadzonej w ŻIH, w okresie od 13 lipca do 18 września 1987 r., przez specjalistę Biura Kontroli PAN.

¹⁵¹ ASŻIH. Protokół z Walnego Zgromadzenia Stowarzyszenia ŻIH, odbytego 29 stycznia 1995 r.

¹⁵² ASŻIH. Wyjaśnienia p.o. dyrektora ŻIH, M. Horna, dotyczące protokołu kontroli działalności ŻIH w latach 1984–1986, przeprowadzonej przez Biuro Kontroli PAN w miesiącach lipcu – wrześniu 1987 r.

¹⁵³ ASŻIH. Protokół kontroli przeprowadzonej w ŻIH, w okresie od 13 lipca do 18 września 1987 r., przez specjalistę Biura Kontroli PAN.

naukowo-badawczy nie powinien być na nowo utworzony [...], ponieważ [...] istnieje *de facto*, co najmniej od 1 X 1947 r.”¹⁵⁴

Żydowski Instytut Historyczny pozostawał w tym czasie jednym z towarzystw naukowych (w zakresie nauk społecznych i historycznych) dotowanych przez PAN. Taka przynależność oznaczała, że był traktowany jako towarzystwo skupiające „pracowników naukowych, specjalistów w danej dziedzinie nauki”. Zaliczano go do towarzystw w „dziedzinie nauk społecznych”, pracujących „w stacjach naukowych w terenie oraz w ogólnopolskich sekcjach specjalistycznych istniejących przy zarządach głównych towarzystw”¹⁵⁵. Do tej samej grupy towarzystw naukowych, co Instytut, należały m. in. Polskie Towarzystwo Filologiczne, Polskie Towarzystwo Historyczne, Polskie Towarzystwo Religioznawcze, Instytut Zachodni.

W grudniu 1985 r. Stowarzyszenie liczyło 101 członków¹⁵⁶. W Instytucie pracowało 13 naukowców, zajmujących 7,5 etatu¹⁵⁷. W kwietniu 1987 r. do Stowarzyszenia należało 137, a w grudniu tego roku – 146 osób¹⁵⁸. Instytut zatrudniał ogółem 54 pracowników w łącznym wymiarze 40,2 etatów. Grono pracowników naukowo-badawczych stanowiło 13 osób (24% ogółu zatrudnionych). W roku symbolizującym początek przemian ustrojowych w Polsce (1989) Stowarzyszenie zrzeszało 146 członków¹⁵⁹.

¹⁵⁴ ASŻIH. Wyjaśnienia p.o. dyrektora ŻIH, M. Horna, dotyczące protokołu kontroli działalności ŻIH w latach 1984–1986, przeprowadzonej przez Biuro Kontroli PAN w miesiącach lipcu – wrześniu 1987 r..

¹⁵⁵ APAN, sygn. II-73 W.667/64. Sprawozdanie z-cy Sekretarza Wydziału PAN dla Biura Społecznej Działalności Naukowej PAN, z 6 marca 1986 r., dotyczące działalności Towarzystw Naukowych Wydziału I Nauk Społecznych PAN w latach 1980–1985.

¹⁵⁶ Archiwum PAN, sygn. II-73 W.667/64. Pismo przewodniczącego Zarządu ŻIH, I. Epsztajna, do Biura Społecznej Działalności Naukowej PAN, w sprawie sprawozdania z działalności Instytutu w 1985 r.; APAN, sygn. II-73 W.667/64. Sprawozdania z działalności Towarzystw Naukowych Wydziału I Nauk Społecznych PAN w 1985, 1987 i 1989 r.

¹⁵⁷ Archiwum PAN, sygn. II-73 W.667/64. Pismo przewodniczącego Zarządu ŻIH, I. Epsztajna, do Biura Społecznej Działalności Naukowej PAN, w sprawie sprawozdania z działalności Instytutu w 1985 r.

¹⁵⁸ APAN, sygn. II-73 W.667/64. Pismo przewodniczącego Zarządu ŻIH, Sz. Datnera, do Biura Społecznej Działalności Naukowej, z 15 lutego 1988 r., w sprawie działalności organizacyjnej Instytutu; APAN, sygn. II-73 W.667/64. Sprawozdania z działalności Towarzystw Naukowych Wydziału I Nauk Społecznych PAN w 1985, 1987 i 1989 r.

¹⁵⁹ APAN, sygn. II-73 W.667/64. Sprawozdania działalności Towarzystw Naukowych Wydziału I Nauk Społecznych PAN w 1985, 1987 i 1989 r.

3.11 Stowarzyszenie Żydowski Instytut Historyczny w okresie transformacji ustrojowej w Polsce

Dokonujące się na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych przemiany ustrojowe w Polsce miały znaczący wpływ na funkcjonowanie ŻIH (zwłaszcza w odniesieniu do jego struktury i podstaw finansowania). Instytut dostosowywał się do nich jednak bardziej ewolucyjnie, niż – jak to miało miejsce w wielu innych dziedzinach życia społeczno-gospodarczego – w wyniku radykalnych przeobrażeń. Wyrazem takiego działania był przyjęty w 1989 r. przez Zarząd nowy statut Stowarzyszenia ŻIH, w którym dokonano niewielkich – mając na uwadze kontekst relacji między Stowarzyszeniem i Instytutem – poprawek w stosunku do statutu (i jego „radykalnej nowelizacji”) z 1987 r. Instytut naukowo-badawczy nadal pozostawał integralną częścią prowadzącego go Stowarzyszenia ŻIH. Przyjęcie tego aktu prawnego stanowiło podstawę do wpisania Stowarzyszenia ŻIH do rejestru stowarzyszeń, które nastąpiło 10 maja 1989 r.¹⁶⁰

W listopadzie 1992 r. Instytut zatrudniał 74 osoby na 51 etatach. Od 1991 r. znalazł się w zasięgu finansowania Komitetu Badań Naukowych (KBN)¹⁶¹. Zmiana nadzoru (z PAN na KBN) oznaczała, że ŻIH traktowany był jedynie jako stowarzyszenie. Konsekwencją było przejście na inny sposób finansowania, ponieważ Komitet zobowiązany był do przekazywania środków pieniężnych na działalność ogólnotechniczną oraz subwencjonowanie konkretnych projektów badawczych i publikacji o charakterze naukowym¹⁶². Dofinansowywanie ŻIH jak „stowarzyszenia naukowego”, nie zaś instytutu PAN, przyczyniało się do znacznego niedoboru środków w budżecie (z zaplanowanych na 1992 r. 5 miliardów, KBN przyznał jedynie 500 mln zł)¹⁶³. Otrzymywane kwoty nie wystarczały nawet na pensje dla pracowników. Sytuacja kryzysowa wydawała się na tyle poważna, że przewodniczący Stowarzyszenia i dyrektor Instytutu wystosowali list do przewodniczącego KBN. „W obliczu śmiertelnego zagrożenia dalszego bytu [...] placówki”, przedstawiciele „Stowarzyszenia Żydowski Instytut Historyczny w Polsce oraz podporządkowanego mu Instytutu” zwrócili się do przewodniczącego KBN z propozycją znalezienia dla Instytutu „formuły umożliwiającej

¹⁶⁰ ASŻIH. Wyciąg z rejestru stowarzyszeń VIII Wydziału Cywilnego Sądu Wojewódzkiego w Warszawie, z 7 września 1990 r.

¹⁶¹ ASŻIH. Sprawozdanie z działalności ŻIH w latach 1990 – 1992.

¹⁶² Środki celowe pochodziły również z innych źródeł (m. in. MKiS, Jointu). Por. *Ibidem*.

¹⁶³ ASŻIH. Protokół nr 3 z zebrania Zarządu Stowarzyszenia ŻIH, odbytego 9 września 1992 r.

finansowanie jego zasadniczej działalności przez Państwo Polskie”¹⁶⁴. Ze swojej strony Stowarzyszenie sugerowało trzy możliwe warianty: a) finansowanie ŻIH ze środków stanowiących odszkodowanie za utraconą własność przedwojennych gmin żydowskich; b) umieszczenie odpowiednich działów merytorycznych ŻIH w budżecie Ministerstwa Kultury i Ministerstwa Edukacji Narodowej (MEN); c) finansowanie statutowej działalności ŻIH, jako placówki specjalnej, bezpośrednio przez KBN¹⁶⁵.

Oprócz dramatycznego tonu przekazu (przy braku szybkiej decyzji o sposobie finansowania, autorzy listu przewidywali zamknięcie placówki 1 stycznia 1993 r.), zwraca uwagę umocowanie Instytutu, o którego dobro zabiegano. Określenie „podporządkowany” Stowarzyszeniu, informowało, że w początkowym okresie przemian ustrojowych w kraju nadzór nad Instytutem wciąż sprawowało Stowarzyszenie, dyktując warunki jego działania.

Ze względu na trudną sytuację finansową, wynikającą w dużym stopniu ze statusu prawnego ŻIH, członkowie Zarządu po raz kolejny stanęli przed problemem „zmian statutowych i strukturalnych Instytutu”¹⁶⁶. Z propozycją zmian wystąpił przewodniczący KBN. Ustosunkowując się do pisma złożonego przez ŻIH do podległej mu instytucji, zaproponował nadanie Instytutowi statusu jednostki badawczo-rozwojowej. Przewodniczący zwrócił się ponadto do PAN o rozważenie możliwości podjęcia się roli organu nadzorującego ŻIH. Objęcie nadzorem Akademii wymagało jednak spełnienia następujących warunków:

- zmiany statutu Stowarzyszenia ŻIH, polegającej na wyłączeniu z niego działalności naukowo-badawczej, przy jednoczesnym pozostawieniu Stowarzyszeniu zakresu działań typowego dla towarzystw naukowych;

- zawarcia porozumienia pomiędzy Sekretarzem Naukowym PAN a Stowarzyszeniem ŻIH o przejściu przez Akademię spraw związanych z działalnością naukowo-badawczą, będących do tego czasu w gestii Instytutu (m. in. jego majątku, pracowników);

- przyjęcia uchwały przez Prezydium PAN o utworzeniu Instytutu jako placówki Akademii i zaakceptowaniu jej przez Prezesa Rady Ministrów¹⁶⁷.

¹⁶⁴ ASŻIH. Pismo przewodniczącego Stowarzyszenia ŻIH, M. Friedmana, i dyrektora ŻIH, D. Grinberga, do Przewodniczącego Komitetu Badań Naukowych, wystosowane 24 listopada 1992 r.

¹⁶⁵ *Ibidem*.

¹⁶⁶ ASŻIH. Protokół nr 3 z zebrania Zarządu Stowarzyszenia ŻIH, odbytego 9 września 1992 r.

¹⁶⁷ Pod uwagę brano również przyjęcie rozwiązania, które zastosowano w przypadku wspomnianego Instytutu Śląskiego w Opolu. Prowadziłoby ono do utworzenia Instytutu jako jednostki badawczo-rozwojowej, której organem nadzorującym byłby inny organ administracji państwowej, natomiast PAN sprawowałby nad nim nadzór naukowy. Zakres nadzoru byłby ustalony w porozumieniu między Akademią a organem nadzorującym.

W celu rozwiązania trudnej sytuacji, w której znalazł się apelujący o pomoc ŻIH, w styczniu 1993 r. podjęto dodatkowe konsultacje. Obok strony bezpośrednio zainteresowanej brali w nich udział przewodniczący KBN oraz Minister Kultury i Sztuki. Rozmowy dotyczyły wyodrębnienia ze struktury Stowarzyszenia Instytutu jako jednostki naukowo-badawczej, której organem założycielskim byłoby Ministerstwo Kultury i Sztuki¹⁶⁸.

3.12 Odrębność i zależność. Stowarzyszenie Żydowski Instytut Historyczny i Żydowski Instytut Historyczny – Instytut Naukowo-Badawczy

Na Walnym Zebraniu, które odbyło się 18 maja 1993 r., członkowie Stowarzyszenia, dostrzegając „konieczność rezygnacji z prowadzenia własnego Instytutu”, uchwalili statut Stowarzyszenia ŻIH, wyłączając z niego część dotyczącą jednostki naukowo-badawczej. Na tym samym posiedzeniu zebrani upoważnili Zarząd do bezpłatnego użyczenia majątku Stowarzyszenia ŻIH na rzecz nowo powstającego „instytutu naukowo-badawczego Żydowski Instytut Historyczny”¹⁶⁹.

Po stworzeniu podstaw prawnych do dalszych działań organizacyjnych, Stowarzyszenie zwróciło się do Ministra Kultury i Sztuki z prośbą „o powołanie instytutu naukowo-badawczego pod nazwą Żydowski Instytut Historyczny, który kontynuowałby działalność istniejącego do tej pory Instytutu stanowiącego organiczną część Stowarzyszenia”¹⁷⁰. Ministerstwo wyraziło wolę powołania takiej jednostki, lecz na przeszkodzie stanęły trudności natury finansowej. Resort nie był bowiem w stanie znaleźć dodatkowych funduszy i proponował współfinansowanie (przy wykorzystaniu dotychczasowych środków budżetowych) z KBN¹⁷¹.

W okresie postępujących przekształceń, na podstawie art. 65 wielokrotnie już przywoływanej ustawy z 25 lipca 1985 r.¹⁷², w związku z par. 1 zarządzenia Nr 13 Ministra

Por. Notatka wicedyrektora Biura Prezydialnego – Zespołu Prawnego PAN dla wiceprezesa, Sekretarza Naukowego PAN, z 7 stycznia 1993 r.

¹⁶⁸ ASIŻ. Pismo prezesa Stowarzyszenia ŻIH, M. Friedmana, i dyrektora ŻIH, D. Grynberga, do Ministra Kultury i Sztuki, z 25 maja 1993 r.

¹⁶⁹ ASŻIH. Protokół z Walnego Zebrania członków Stowarzyszenia ŻIH, odbytego 18 maja 1993 r.

¹⁷⁰ ASIŻ. Pismo prezesa Stowarzyszenia ŻIH, M. Friedmana, i dyrektora ŻIH, D. Grynberga, do Ministra Kultury i Sztuki, z 25 maja 1993 r.

¹⁷¹ ASŻIH. Protokół z zebrania Zarządu Stowarzyszenia ŻIH, odbytego 19 stycznia 1994 r.

¹⁷² Dz.U. z 1991 r. Nr 44, poz. 194 z późniejszymi zmianami.

Kultury i Sztuki z 18 kwietnia 1994 r. w sprawie utworzenia jednostki badawczo-rozwojowej pod nazwą „Żydowski Instytut Historyczny – Instytut Naukowo-Badawczy, stanowisko kierownika (dyrektora) Instytutu objął (25 maja 1994 r.) Daniel Grinberg¹⁷³.

Stowarzyszenie wciąż szukało odpowiedniej formuły współpracy z Instytutem. Nieunormowany status prawny placówki naukowo-badawczej (do czerwca 1994 r. posiadała jedynie, niezatwierdzony przez Radę Naukową, regulamin) utrudniał realizację zadań zapisanych w statucie Stowarzyszenia. W połowie 1994 r. Stowarzyszenie postawiło na wspólne działania z Instytutem głównie na polach edukacyjnym i popularyzatorskim. Zabiegało również o podpisanie z nim umowy o współpracy. Jednym z przedsięwzięć objętych zakresem wspólnych działań planowano uczynić budowę Muzeum Historii Żydów Polskich. Stowarzyszenie, w celu umocnienia swojej podmiotowości, postulowało, aby w przyszłym statucie, przyjętym już po formalnym wyodrębnieniu się Instytutu, umieścić zapis, że „kontynuuje tradycje Instytutu Nauk Judaistycznych”. Zarząd podnosił ponadto problemy „jednobrzmiącej nazwy obu instytucji” oraz dóbr Stowarzyszenia, które – w opinii jego władz – powinny być oddane Instytutowi w użytkowanie, nie zaś w depozyt¹⁷⁴.

W wyniku decyzji wielu organów państwowych (oprócz wymienionych resortów, również m. in. Ministerstwa Finansów) oraz ustanowienia nowych aktów prawnych, 30 września 1994 r. Instytut nabył osobowość prawną. Rolę organu założycielskiego Instytutu Naukowo-Badawczego wzięło na siebie Ministerstwo Kultury i Sztuki; inne instytucje odmówiły. Formalne procedury związane z wyodrębnieniem się Instytutu Naukowo-Badawczego trwały jednak do połowy 1995 r.

W dniu 7 listopada 1994 r. podpisano pierwsze porozumienie między Stowarzyszeniem Żydowski Instytut Historycznym a Żydowskim Instytutem Historycznym – Instytutem Naukowo-Badawczym (ŻIH–IN–B), określające zasady współdziałania obu instytucji. Będące punktem wyjścia do zawarcia umowy szczegółowej, regulującej poszczególne sfery współpracy, zawierało ono zapis, że „Instytut powstał z inicjatywy Stowarzyszenia; został powołany do działalności naukowo-badawczej prowadzonej przy wykorzystaniu zbiorów

¹⁷³ ASŻIH. Pismo Ministra Kultury i Sztuki, Kazimierza Dejmka, do prof. D. Grinberga, wystosowane 25 maja 1994 r.

¹⁷⁴ ASŻIH. Protokół z zebrania Zarządu Stowarzyszenia ŻIH, odbytego 10 czerwca 1994 r.

Stowarzyszenia i w tym znaczeniu istnienie i działalność Instytutu N-B jest nierozdzielnie związana ze Stowarzyszeniem” (par. 3)¹⁷⁵.

Stowarzyszenie, by mieć gwarancję podpisywania dalszych umów, pozostawało – na mocy porozumienia (par. 2) – właścicielem budynku przy ul. Tłomackie 3/5 oraz jego dotychczasowego wyposażenia i zbiorów (archiwalnych, bibliotecznych i muzealnych)¹⁷⁶. Warto wspomnieć, że odzyskiwanie budynku, przyznanego w 1969 r. PAN, było procesem żmudnym i skomplikowanym. Zgodnie bowiem z prawem, ŻIH nie był właścicielem budynku, lecz jednostką administrującą obiekt, stanowiący własność państwa¹⁷⁷. Stowarzyszenie proponowało, aby od daty utworzenia Instytutu przedmioty nabyte przez tę jednostkę pozostały jej własnością, w przypadku zbiorów natomiast opowiadało się za ciągłością, co oznaczało, że nowo pozyskane zbiory miały należeć do Stowarzyszenia. Jego przewodniczący postulował, żeby mimo odrębności prawnej obu instytucji, stworzyć „jedną całość zmierzającą do wspólnego celu, posługując się jednak środkami zróżnicowanymi,

¹⁷⁵ ASŻIH. Porozumienie zawarte 7 listopada 1994 r. między Stowarzyszeniem ŻIH, reprezentowanym przez przewodniczącego, M. Friedmana, a Żydowskim Instytutem Historycznym – Instytutem Naukowo-Badawczym, reprezentowanym przez dyrektora, D. Grinberga.

¹⁷⁶ *Ibidem*; ASŻIH. Protokół z Walnego Zgromadzenia Stowarzyszenia ŻIH w Polsce, odbytego 29 stycznia 1995 r. Przemówienie przewodniczącego Stowarzyszenia ŻIH, M. Friedmana.

¹⁷⁷ Polska Akademia Nauk stała się wieczystym użytkownikiem gruntu i budynku na podstawie decyzji Wydziału Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej PRN m. st. Warszawy z 10 lipca 1969 r. Decyzja była konsekwencją sfinansowania w 1964 r. kapitalnego remontu centralnego ogrzewania przez Akademię w budynku zajmowanym przez ŻIH. Prokuratura wojewódzka w Warszawie zakwestionowała zasadność remontu w budynku, który nie stanowił własności PAN. Pod wpływem sugestii prokuratury, Akademia wystąpiła do Prezydium Stołecznej Rady Narodowej o przydział tego gmachu w użytkowanie i administrację. Wspomnianą decyzją Prezydium z 10 lipca 1969 r. PAN nieruchomością tę otrzymała. Por. AAN. Pismo dyrektora Zespołu Budżetu Państwa i Finansów NIK do Prokuratury Wojewódzkiej dla m. st. Warszawy, z 2 maja 1969 r.; AAN. Notatka służbowa st. inspektora kontroli państwowej Zespołu Budżetu Państwa i Finansów NIK, z 25 kwietnia 1969 r.; APAN, sygn. II-73 W.667/66. Pismo Sekretarza Naukowego PAN do Prezydenta Miasta Stołecznego Warszawy w sprawie budynku przy al. Świerczewskiego 79, z 14 lutego 1975 r. Na mocy porozumienia zawartego 30 kwietnia 1977 r. pomiędzy dyrektorem generalnym PAN a dyrektorem ŻIH, Akademia, będąc użytkownikiem zabudowanej nieruchomości przy al. Gen. Świerczewskiego 79 (ob. ul. Tłomackie 5), przekazała wymienioną nieruchomość ŻIH w używanie na cele związane z jego statutową działalnością. Por. APAN, sygn. II-73 W.667/66. Porozumienie zawarte 30 kwietnia 1977 r. pomiędzy dyrektorem generalnym PAN a dyrektorem ŻIH w sprawie przekazania w używanie i administrowanie nieruchomości położonej przy al. Gen. Świerczewskiego 79 w Warszawie.

swoistymi dla ich sytuacji prawnej i funkcji społecznych”¹⁷⁸. Organy opracowujące statuty Stowarzyszenia i Instytutu starały się, aby z jednej strony były one komplementarne, z drugiej natomiast uwzględniały specyfikę obu instytucji.

W dniu 26 maja 1995 r. podpisano w formie aktu notarialnego umowę regulującą kwestię praw Stowarzyszenia do nieruchomości przy ul. Tłomackie 3/5¹⁷⁹. Dobiegły również końca formalności związane z wyodrębnieniem Instytutu, polegające na uregulowaniu spraw jego siedziby oraz odpowiedzialności za zbiory¹⁸⁰. Umowę pomiędzy obiema instytucjami podpisano 23 maja 1995 r.¹⁸¹ Zgodnie z jej postanowieniami, obie instytucje mieściły się w budynku przy ul. Tłomackie 3/5. Stowarzyszenie było prawnym właścicielem gruntu i budynku oraz zbiorów obejmujących archiwum i przedmioty muzealne, a także biblioteki zawierającej m. in. cenne starodruki. Na mocy umowy Stowarzyszenie udostępniło Instytutowi nieodpłatnie na czas nieokreślony korzystanie zarówno z budynku, w którym mieściły się siedziby obu instytucji, jak i wszystkich zbiorów (zgodnie z ich przeznaczeniem), z obowiązkiem pokrywania kosztów eksploatacji i pod warunkiem należytej dbałości o budynek i zbiory. Uzgodniono również, że wydatki i nakłady przekraczające zakres bieżącej eksploatacji i konserwacji będą pokrywane ze środków Stowarzyszenia¹⁸². W uzupełnieniu do sprawozdania z działalności Zarządu Stowarzyszenia ŻIH w latach 1989–1995, jego przewodniczący, Michał Friedman, stwierdził:

„Formalny rozdział Stowarzyszenia i Instytutu wniósł nowe zasady współpracy, których musimy się wzajemnie uczyć. Zgodnie z tradycjami i naszym statutem jesteśmy właścicielami zbiorów i budynku, które udostępniamy Instytutowi dla realizacji ich oraz naszych celów statutowych. [...] wielu pracowników Instytutu jest członkami naszego Stowarzyszenia. Nakłada to na obie instytucje wzajemne zobowiązania oraz wyznacza zakresy współpracy”¹⁸³.

¹⁷⁸ ASŻIH. Protokół z Walnego Zgromadzenia Stowarzyszenia ŻIH, odbytego 29 stycznia 1995 r. Przemówienie przewodniczącego Stowarzyszenia ŻIH, M. Friedmana.

¹⁷⁹ ASŻIH. Protokół z Walnego Zgromadzenia Stowarzyszenia ŻIH, odbytego 29 stycznia 1995 r. Sprawozdanie z Walnego Zgromadzenia Stowarzyszenia ŻIH, odbytego 4 czerwca 1995 r.

¹⁸⁰ Bardziej precyzyjnych uzgodnień wymagał jeszcze podział niektórych zadań i kompetencji (np. rozliczenie wydawnictw).

¹⁸¹ Sprawozdanie Komisji Rewizyjnej Stowarzyszenia ŻIH z 4 czerwca 1995 r.

¹⁸² *Ibidem*.

¹⁸³ ASŻIH. Sprawozdanie z Walnego Zgromadzenia Stowarzyszenia ŻIH, odbytego 4 czerwca 1995 r.

Stowarzyszenie, powołując się na ścisłą współpracę, wzięło na siebie zadanie opiniowania kandydatów na stanowisko dyrektora, określanie tematyki i kierunku badań naukowych oraz przygotowywanie programu prac Instytutu. Uwzględniało możliwość zlecenia pracownikom Instytutu zadań, za wykonanie których otrzymywaliby oni wynagrodzenie, mogące być jednym ze sposobów dofinansowania placówki naukowo-badawczej¹⁸⁴.

Po formalnym wyodrębnieniu się Instytutu, na Walnym Zgromadzeniu, 4 czerwca 1995 r., zatwierdzono nową wersję statutu Stowarzyszenia. Liczyło wówczas 212 członków i dysponowało 2,5 etatami¹⁸⁵. Według statutu – którego zmiany do rejestru stowarzyszeń wpisano 28 lutego 1996 r.¹⁸⁶ – głównym celem Stowarzyszenia Żydowski Instytut Historyczny było „zachowanie i utrwalenie pamięci o historii i kulturze Żydów polskich oraz ich wkładzie w kulturę światową” (par. 7)¹⁸⁷. Zgodnie ze zgłaszanymi wcześniej postulatami, Stowarzyszenie nawiązywało „do tradycji Towarzystwa Krzewienia Nauk Judaistycznych oraz Głównej Biblioteki Judaistycznej” (par. 2), a także szerzyło „wiedzę o dorobku [...] JIWO w Wilnie i Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej”. Kultuwując i popularyzując tradycję polskich Żydów, wspierając badania naukowe w zakresie historii i kultury żydowskiej oraz prowadząc działalność edukacyjną, Stowarzyszenie stawiało na „ścisłe współdziałanie z Żydowskim Instytutem Historycznym – Instytutem Naukowo-Badawczym [...], polegające w szczególności na wszechstronnym wspieraniu Instytutu [...] oraz wymianie informacji i doświadczeń” (par. 8). W statucie podkreślono, że Stowarzyszenie realizuje swoje cele poprzez „udostępnienie Instytutowi N-B zbiorów muzealnych, bibliotecznych i archiwalnych, miejsca na siedzibę w pomieszczeniach budynku przy Tłomackie 3/5 w Warszawie” (par. 8). Potwierdzono również wsparcie dla działalności „Muzeum Historii Żydów Polskich, którego Stowarzyszenie jest inicjatorem i

¹⁸⁴ Fundusze Stowarzyszenie tworzyły, obok składek członkowskich, dotacje otrzymywane od instytucji krajowych i zagranicznych na konkretne programy.

¹⁸⁵ ASŻIH. Uzupelnienie do sprawozdania z działalności Zarządu Stowarzyszenia ŻIH w latach 1989–1995, ogłoszonego na Walnym Zgromadzeniu, 4 czerwca 1995 r.; ASŻIH. Sprawozdanie Komisji Rewizyjnej Stowarzyszenia ŻIH z 4 czerwca 1995 r.

¹⁸⁶ ASŻIH. Postanowienie Sądu Wojewódzkiego w Warszawie, z 28 lutego 1996 r., o wpisaniu do rejestru stowarzyszeń zmian statutu.

¹⁸⁷ ASŻIH. Statut Stowarzyszenia Żydowski Instytut Historyczny.

współzałożycielem” (par. 8). Zapis, że „Stowarzyszenie opiera swą działalność na pracy społecznej członków”, nie pozostawiał wątpliwości, co do charakteru instytucji¹⁸⁸.

W zakresie swoich kompetencji – co wydaje się istotne w kontekście relacji z Instytutem – Stowarzyszenie umieściło: „Opiniowanie projektów planów Instytutu N-B”, „Uczestnictwo Przewodniczącego lub upoważnionych przez niego członków Zarządu w pracach Rady Naukowej Instytutu N-B”, „Opiniowanie kandydatur na stanowisko dyrektora Instytutu N-B” (par. 30)¹⁸⁹. W posiedzeniach Zarządu Stowarzyszenia zagwarantowano natomiast uczestnictwo dyrektorowi Instytutu lub jego zastępcy oraz przedstawicielowi Rady Naukowej lub jego zastępcy.

Przykładami współpracy obu instytucji już w pierwszym roku obowiązywania statutu były wystąpienie Stowarzyszenia, na wniosek dyrektora Instytutu, do Ministerstwa Edukacji Narodowej o dofinansowania kursu języka jidysz oraz podpisanie porozumienia między Stowarzyszeniem a Instytutem o współdziałaniu w Amerykańskim Stowarzyszeniu dla Żydowskiego Instytutu Historycznego¹⁹⁰.

W XXI wiek Stowarzyszenie ŻIH i Instytut N-B weszły na zasadach analogicznych do tych, które ustalono w 1995 r. mocą wzajemnej umowy i statutu Stowarzyszenia ŻIH.

Wnioski

Na podstawie analizy zgromadzonego materiału źródłowego ustalono, że powstanie Żydowskiego Instytutu Historycznego nie jest równoznaczne z formalnym rozpoczęciem działalności przez Stowarzyszenie Żydowski Instytut Historyczny. Geneza tej pierwszej instytucji wiąże się bezpośrednio z ukonstytuowaną w 1944 r. Centralną Żydowską Komisją Historyczną, która po trzech latach funkcjonowania – najpierw w Lublinie, a następnie w Łodzi – uległa przekształceniu w ŻIH, z siedzibą w Warszawie. Zarówno Instytut, jak i wcześniej Komisja, działały w strukturze organizacyjnej Centralnego Komitetu Żydów w Polsce, który był największą i w dużym stopniu autonomiczną organizacją polskich Żydów, dążącą do reprezentowania ich w charakterze monopolisty w stosunkach z polskim rządem i zagranicą. Likwidacja CKŻP w 1950 r., która nastąpiła w wyniku demontażu żydowskiej autonomii narodowo-kulturalnej, pozbawiła ŻIH instytucjonalnego wsparcia. W celu

¹⁸⁸ *Ibidem.*

¹⁸⁹ *Ibidem.*

¹⁹⁰ ASŻIH. Sprawozdanie z prac Stowarzyszenia ŻIH za rok 1996/1997.

znalezienia dla niego nowej formy i podstawy regulacji prawnej, jeszcze w tym samym roku rozpoczęło działalność Stowarzyszenie o takiej samej nazwie. Ramy prawno-organizacyjne dla istnienia Instytutu Stowarzyszenie ŻIH ustanowiło w 1951 r., legalizując swój statut. W gronie założycieli Stowarzyszenia znaleźli się pracownicy, a zarazem współzałożyciele Instytutu, na czele z jego dyrektorem, Bernardem Markiem. Obie jednostki organizacyjne, choć różniące się genezą, wpisały się w jeden ciąg przekształceń instytucjonalnych, obejmujących działalność naukowo-badawczą zapoczątkowaną powstaniem CŻKH.

Cele, jakich realizacji na mocy statutu podjęło się Stowarzyszenie (prowadzenie „całości badań w zakresie historii Żydów”, „samodzielnych prac naukowo-badawczych”, „opracowanie i redagowanie publikacji naukowych”), odpowiadały kompetencjom placówki naukowo-badawczej. Stworzenie ram prawno-organizacyjnych dla funkcjonowania Instytutu, w połączeniu z zadaniami, jakie wzięło na siebie Stowarzyszenie, i środkami do ich realizacji, ustanowiło ścisły związek między Stowarzyszeniem i Instytutem. Owe fundamentalne początki silnego układu zależności warunkowały dalszą drogę rozwoju obu instytucji. „Żydowski Instytut Historyczny jest stowarzyszeniem zarejestrowanym i posiada osobność prawną”, a jego „Członkowie zobowiązani są do [...] pracy społecznej na rzecz Żydowskiego Instytutu Historycznego”, głosił statut z 1964 r. Nie wyodrębniło instytutu naukowo-badawczego ze struktury Stowarzyszenia ŻIH również żadne z postanowień statutu z 1976 r. Niewielki krok w stronę podkreślenia jego odrębności organizacyjnej poczyniono, opracowując – szeroko dyskutowany – projekt statutu w 1987 r. Głosił on m. in., że „Organem ŻIH powołanym do realizacji głównych celów Stowarzyszenia jest wchodzący w jego skład instytut naukowo-badawczy”. Zapis ten nie pozostawiał jednak wątpliwości, że Instytut stanowił część macierzystego Stowarzyszenia, które konsekwentnie zresztą było bytem tożsamym z Żydowskim Instytutem Historycznym. W statucie stwierdzono bowiem, że „ŻIH jest stowarzyszeniem zarejestrowanym i posiada osobowość prawną”.

Wszystkie statuty przyjmowane przez Stowarzyszenie ŻIH (w 1964, 1976 i 1987 r.) utrwały więc podporządkowanie Instytutu Zarządowi Stowarzyszenia, prowadząc do wytworzenia się „organicznej więzi” między obiema instytucjami.

Zasadnicza zmiana w tym względzie nastąpiła w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Podobnie jak na początku lat pięćdziesiątych, tak i czterdzieści lat później, szukano właściwej formy i podstawy regulacji prawnej dla funkcjonowania, a w zasadzie finansowania ŻIH. Jego bardzo trudna sytuacja ekonomiczna, wynikająca w dużym stopniu ze statusu prawnego, wymusiła na Zarządzie Stowarzyszenia przeprowadzenie „zmian

statutowych i strukturalnych Instytutu”. Stowarzyszenie wystąpiło do Ministra Kultury i Sztuki z prośbą „o powołanie instytutu naukowo-badawczego pod nazwą Żydowski Instytut Historyczny, który kontynuowałby działalność istniejącego do tej pory Instytutu stanowiącego organiczną część Stowarzyszenia”. Instytut Naukowo-Badawczy nabył osobowość prawną 30 września 1994 r., a rola organu założycielskiego przypadła MKiS.

Formalności związane z wyodrębnieniem Instytutu, polegające na uregulowaniu spraw jego siedziby oraz odpowiedzialności za zbiory, dobiegły końca 23 maja 1995 r., kiedy podpisano umowę pomiędzy nim a Stowarzyszeniem ŻIH. W myśl tego aktu prawnego siedziby obu instytucji mieściły się w budynku przy ul. Tłomackie 3/5. Stowarzyszenie było prawnym właścicielem gruntu i budynku oraz zbiorów (archiwum, przedmiotów muzealnych i biblioteki). Nieodpłatnie na czas nieokreślony udostępniło Instytutowi Naukowo-Badawczemu korzystanie zarówno z budynku, w którym mieściły się siedziby obu instytucji, jak i wszystkich zbiorów.

Po formalnym wyodrębnieniu się Instytutu, na Walnym Zgromadzeniu, 4 czerwca 1995 r., Stowarzyszenie uchwaliło nową wersję statutu. W myśl jego postanowień – zatwierdzonych po zmianach w 1996 r., i stanowiących podstawę kolejnych statutów – Stowarzyszenie podjęło się ścisłego współdziałania z ŻIH – IN-B, polegającego na wszechstronnym wspieraniu Instytutu. Swoje cele realizuje odtąd poprzez udostępnianie Instytutowi własnych zbiorów i miejsca na siedzibę w pomieszczeniach budynku należącego do Stowarzyszenia. Zakresem swoich uprawnień obejmuje: opiniowanie projektów planów Instytutu, uczestnictwo przewodniczącego (lub upoważnionych przez niego członków Zarządu) w pracach, wspierającej Instytut, Rady Naukowej, oraz opiniowanie kandydatur na stanowisko dyrektora IN-B. W posiedzeniach Zarządu Stowarzyszenia zagwarantowano natomiast udział dyrektorowi Instytutu (lub jego zastępcy) oraz przedstawicielowi Rady Naukowej (względnie jego zastępcy).

Konkludując, należy stwierdzić, że wyodrębnienie Instytutu N-B ze struktury prawno-organizacyjnej Stowarzyszenia ŻIH nie zerwało układu silnej zależności między obiema instytucjami. Poprzez wszechstronne, a będące zarazem realizacją celów Stowarzyszenia, wsparcie udzielane Instytutowi, utrzymała się dominacja Stowarzyszenia ŻIH nad Instytutem N-B, którą interpretować można też w kategoriach podległości Instytutu wobec Stowarzyszenia. Na podstawie analizy obszernego materiału źródłowego należy przyjąć, że istnienie i działalność Instytutu N-B jest nierozzerwalnie związana ze Stowarzyszeniem ŻIH.